

II. évfolyam 1-2. szám

KÖZELÍTÉSEK

ZSIGMOND
KIRÁLY
FŐISKOLA
www.zskf.hu

Zsigmond Király Főiskola

szociológiai tanszékének negyedéves, internetes folyóirata

A számot 2015. március 2-án zártuk le.

IMPRESSZUM

*A Közéletések a Zsigmond Király Főiskola online társadalomtudományi folyóirata.
Lektorált folyóirat. Minden publikálásra beküldött kéziratot opponensek lektorálnak.*

Székhely:

1032 Budapest, Kelta utca 2.

Megjelenik:

évente 2 vagy 4 alkalommal

Főszerkesztők:

Dr. A. Gergely András – Dr. Laki Ildikó

Szerkesztőbizottság:

Dr. Grajczjár István, Dr. Tóth László, Dr. Jászberényi József, Dr. Szatmári Péter, Kovács Györgyi

Olvasószerkesztő:

Dr. A. Gergely András

Felelős kiadó:

Zsigmond Király Főiskola – Prof. Dr. Bayer József, rektor

Első kiadás: 2011

Új folyam: 2014

ISSN 2498-7816

Webcím:

www.zskf.hu/kiadvanyok

Design:

Szitás István - Gerilla Design Bt.

ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIA, MENTÁLIS-FINANCIÁLIS ÚJRAGYARMATOSÍTÁS 4

„OTTHON VAGYUNK? - A VÁROSI ÉLET VIZSGÁLATA” 26

MUNKAERŐPIAC ÉS POLITIKA: RADIKALIZÁLÓDÓ

MUNKAVÁLLALÓI CSOPORTOK A 2010-ES VÁLASZTÁSOK UTÁN 32

„HA PAP NINCS, JÓ A MINISTRÁNS IS!” 84

ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIA, MENTÁLIS-FINANCIÁLIS ÚJRAGYARMATOSÍTÁS

Másként közelítések, továbbgondolásokba formált jegyzetek

Kihívó tartalmú és korszakosan is provokatív konferenciának adott helyet a budapesti Politikátörténeti Intézet 2011-ben,¹ ahol a meghívott előadók tematikus érdeklődési köre, szakmai múltja és interpretációs gyakorlata hívott életre olyan nemzetpolitikai kérdésfeltevéseket, melyek azt voltak hivatottak (esettanulmányi formában vagy történeti áttekintéssel) teoretikus keretbe szorítani, miképpen viszonyul egy nemzet tényleges (vagy virtuális) egysége a képzelt/valódi integrációs sémákhoz, kormányzati vagy pártos ideológiákhoz. Saját előadásom tartalmi fölidézése előtt azonban szükségesnek látom néhány koncepcionális vázlatpont referálását, hogy azután a nemzeti történeti narratívák által lényegileg adottnak vett „nemzeti egység” (és térségi kötődés) teóriával szemben egy kortárs álláspontot, vagy inkább lehetséges narratívát állítsak. Teszem ezt mintegy arról is szólván, hogy a nem okvetlenül egységes keretek közt egzisztáló „nemzeti közösséget” könnyen lehetséges az univerzális kollektivitás, (vagy épp a más kötődéseket és történeti távlatokat egyenirányítotttnak vevő szemléletmód nevében) valóságosnak képzelegni, de a képzelt közösség virtuális egysége eközben épp olyan alárendeltségbe jut(hat), mint jutott Trianon után vagy a második világháborút követően Magyarországon. Sőt, mivel „a nem egységes keretben létező nemzetek történetét gyakran a szétszakítottság, az elszakítás és az egymásra találás, egyesülés történeteiként értelmezik az egyik oldalról, az elszakadás, az irredenta történeteként pedig a másik oldalról”, épp ezért marad korszakos tudományos kérdés, hogy „a konfliktusok tényleg csupán a hazatérés pillanatának következményei, vagy messzebbre visszanyúló, strukturális okok is felsejlenek mögöttük? Ennek megítélésében fontos az anyaállam-kisebbség-lakóhely szerinti állam hármass viszonyrendszere is. Itt nem feltétlenül a kisebbség kettős alárendeltségéről van szó, hanem annak önálló, a másik kettőhöz képest mozgástérrel rendelkező szereplőként való felfogásáról is. Ennek következtében a hazatérés egy adott pillanat egyensúlyi állapotának megbomlását is magával hozza, annak minden következményével” (hangzik ki a konferencia-felhívásából, Egry Gábor szavaival, lásd Egry 2012). Ugyanakkor, s erre épp a kortárs történetírás, kisebbségkutatás, etnopolitikai gyakorlat hívja föl a figyelmet, „a hagyományos elbeszélések megha-

¹ *Hazatérések: nemzeti integráció, önazonosság, identitáspolitika egység és különbség erőterében. Tudományos konferencia a Politikátörténeti Intézetben (Budapest, 2011. szept. 22.)*

adásának, nyilvánvaló esszencializmusuk felszámolásának számos módja alakult ki. A nemzetépítés bemutatása társadalom- és politikatörténeti folyamatként a közösség konstruált voltának leszögezésén túl elemezhetőnek tartja magát a nemzetépítést is, vizsgálhatónak politikai eszközrendszerét, intézményeit, tartalmát. /.../ ez bizonyos mértékig továbbra is magában foglalja, hogy legalább a folyamat végső állomásaként, a nemzet egységes entitás. /.../ A diszkurzív megközelítés számára a társadalom és így a nemzet léte is reprezentációk rendszere. Ez egyfelől ideológiává transzformálja a nemzet (nemzetépítés számára központi jelentőségű) fogalmát, hiszen nem csupán a diskurzusnak a valósághoz való egyértelmű viszonya oldódik fel a reprezentációk képlékenységében, de maga sem független képviselőitől és a megragadni kívánt hatalmi viszonyoktól. Másfelől azonban a diskurzusok finom elemzésével első látásra azonos reprezentációk is nagyon különbözőnek bizonyulhatnak, akár a közösség tagolódását, akár a magukba foglalt hatalmi és hierarchikus szerkezetet illetően. A diskurzusok fenntartóinak viszonyrendszere a nemzet fogalmának látszólagos egyértelműségét is kikezdheti. Nem lehet célunk a különböző megközelítések hermetikus elkülönítése, igaz vagy hamis voltuk eldöntése. Mindezek külön-külön érvényes és megalapozott történeti elbeszélésekhez vezethetnek. Az is egyértelmű, hogy mindegyik értelmezés más-más csoportként konstruálja

meg vizsgálata tárgyát, nem egy esetben a társadalom jól elkülöníthető részeit fókuszba helyezve. /.../ A diszkurzív elemzés értelemszerűen a szövegeket létrehozókat és az ő közösségről kialakított képüket értelmezi, ilyen értelemben közel áll a nemzetépítés felfogásához. Ugyanakkor nem szükségszerű a társadalmi hatás, a csoporttudat közvetlen formálása. Fontos és izgalmas kérdés ezeknek a megközelítéseknek az egymáshoz való viszonya és összeegyeztethetősége, különösen annak tükrében, hogy jól elhatárolható társadalmi csoportokat vizsgálnak. Felmerül továbbá az a kérdés is, milyen hatása lehet mindennek a „nemzetre”, a közösségre? Miként szembesül ezzel a nacionalizmus politikai mozgalma? Milyen hatással vannak arra a nemzetfelfogás különbségei? Végül miként alakíthatja át mindez a korábbi, egynemű történeteket? /...Mindez/ nem feltétlenül a kisebbség kettős alárendeltségét, hanem annak önálló, a másik kettőhöz képest mozgástérrel bíró szereplőként való felfogását is jelenti. Ennek következtében a hazatérés egy adott pillanat egyensúlyi állapotának megbomlását is magával hozza, annak minden következményével. Miként reagálnak erre az adott szereplők?”

A fenti hosszabb idézet nem pusztán tisztelgés kívánna lenni egy sodró és (kemény önkép-revizíót is igénylő) szempontrendszer, szereptudat és politikai kultúra keretében, hanem annak politikatudományi szempontú jelzése is, miképpen formál-

nak kortárs narratívákat a történeti előképek keresésével, miként keresik a társadalom kortárs aktorainak stratégiáit és lehetséges válaszait azok, akiknek nem esszenciális magánérdeke vagy elhivatottsága a globalizáció korában mesterként kisebbség-teóriákba formálni a nemzet, a nemzeti kisebbségek, a földrajzi és politikai környezet szereptulajdonítási játszmáinak egészét, hogy ezzel is a saját nemzeti túlsúly, túltengő nacionalizmus és a mediatizált fensőbbesség eszköztárát mozgósítsák mindazok ellen, akik ebben nem lojálisan/pártolólag, hanem kortárs kritikai attitűddel vesznek csak részt. Alábbi írásban körüljártak előlegezett összegzéseként: a huszonöt évvel ezelőtti politikai rendszerváltás mint nemzeti szabadságharc időszaka, vagy az azt megelőző évtizedek „nemzetnélküli” államszocializmusa („internacionalizmusa”) úgy hat vissza a mai politikai kultúrára és a nemzeti „feladattudat” vagy küldetés szándék-háttérére, hogy napjainkban már az ideológiai doktrína totalizálási folyamata (harsány államzsugorítási és válságkezelési gyakorlat mellett) terjed ki mindenre, onnipotencialitása elvitathatatlan tekintélyuralmi erőfölénnyé vastagszik, egyúttal nem pusztán kifelé irányuló megszállási, újragyarmatosítási törekvéseket segít elő, hanem ennél jóval hatékonyabban és nyersebben a befelé sugárzott hatásai lesznek meghatározóak... Rövidebben: nem Erdélyt, a Felvidéket vagy Kárpátalját kívánjuk államhatalmi konfliktus és uniós szintű térkép-átrajzolás révén megszállni, hanem e revizionista programcél megfordításával épp a hazai politikai erőfölény építését segítjük elő öngyarmatosítással. A „hazatérés” ebben az értelemben a helyzet sikerképes uralása, a potenciális hatalmi pozíció totális elfoglalása, a saját társadalom gyarmatosítása árán bekövetkező térnyerés és forrás-kisajátítás, ideológiai indoktrináció lesz, mely nem kis társadalomkutatói csudálkozásra a szavazóképes állampolgárok jókora hányadának nyílt vagy burkolt, de nemegyszer harsány támogatására is számíthat. Doktriner áthatás, ideológiai harsányság, propagandisztikus nemzetideológia veszi át a szerepet az értékrendek, normák, szabálykövetések, illendőségek, igazodások megkövetelésében, sajtóban, közviselkedésben, felvételben és hallgatásban, illeszkedésben és jovialításban is. Előbb mentális, világgépi, morális, ideológiai értelemben következik be a belső szabadságharcos megszállás, azután stratégiai pozíciókat, hatalmi tőkeuralmat, doktrinális kényszert eredményezően, s mindenekelőtt a külső idegen ellen irányuló hajsza, a belső ellenség megbélyegzése és megfélemlítése, majd a másként beszélés karanténba szorítása, hatásfosztása, lassú betiltása programjával is. Erről, ezekről formálok alább néhány keresetlen megjegyzést, a konferencia tematikájától korántsem független, hanem azt részben tovább is gondoló értelemben, figyelmeztető és kérdező pozícióból, az önismeret-igény nevében.

A konferencia fő témakörében eltérő értelmezések kaptak hangot, s ezek közül is a szituatív „jelenkori” jelentés izgalmas történeti előképe világlott elő Egry Gábor előadásából. (Hosszabb citációra nem vállalkozhatok, különösen nem a többi előadás részletezését is vállalva, de Egry nem csupán kihívó, konferencia-elnök és szervező volt, hanem az alaphangot is meghatározta). Esettanulmányi példája történeti volt ugyan, de Brubaker „triadikus modelljét” kiegészítő komplex mintaelemzéssel a két háború közötti erdélyi elitek magatartását, politikai attitűdjét, s ugyancsak a huszadik század első felének román–román, román–magyar és magyar–magyar belső dimenzióit világította meg a mindennapi találkozások, viselkedésmoделlek, az etnicitás szintjének diszkurzív konstrukciói mentén, jelesül a nemzet- és nemzeti-ség-diskurzusok vagy interakciók konkrét és dokumentált sűrűjében. Összegzésként úgy körvonalazza ezt az interakciós teret, hogy „Lényeges eleme mind a találkozásoknak, mind a diskurzusoknak, hogy az Erdély és a külvilág közt megélt vagy megragadni vélt ellentéteket etnicizálták, a saját nemzetben belüli másik csoport tagjai esszenciális jellemzőinek tulajdonították. Mindez nemcsak a diskurzusra volt igaz (az erdélyi román elit a regátiak bizantinizmusát vélte történelmileg kialakult nemzet-karakternek, az erdélyi magyar elit pedig az Erdély–Magyarország-különbséget az erdélyi szellem–magyar lélek hasonlóképp esszencialista kettősségében és egyúttal a

magyarországiak nem eléggé autentikus voltában remélte tetten érni), hanem az etnospecifikus találkozások során is. Ennek megfelelően Erdély mint entitás igen könnyen spiritualizálódhatott, és így feltehető volt, hogy lakóiban maga a földrajzi hovatartozás ténye hozza létre a sajátos karakterjegyeket. Ha azonban az ugyanahhoz a nemzethez tartozó erdélyiek és nem erdélyiek különbségei etnicizálódtak, akkor felmerül a kérdés: hol is található meg egy-egy nemzet? Elvégre az ilyen jellegű különbségtétel könnyen elvezethet ahhoz, hogy a két csoportot immár nem egyazon közösség részeinek, hanem külön, azonos lényegű entitásnak látják. Ez annál is könnyebben megeshetett, mert a találkozások tükrében és a diskurzusok alapján Erdély egyik legfontosabb jellemzője mind a román, mind a magyar elit számára az autentikus nemzeti lét volt. Az itt élők képviselték az igazi nemzeti tulajdonságokat és az itt élők mutatták meg a nemzet jövőjét, azt, hogy miként kell megváltoznia a többieknek ahhoz, hogy ők is elérjék az autentikus nemzeti lét állapotát. Csakhogy a központoknak is volt lehetősége befolyásolni a viszonyokat, különösen akkor, amikor a magyar–román konfliktus került előtérbe. Ekkor az Erdélyen kívüliek szerepe felértékelődött. A nemzetben belüli hierarchia sem volt tehát szilárd, éppúgy szituatívnak bizonyult, mint Erdély vagy akár a román és a magyar nemzet és nemzeti önazonosság meghatározása. Ha azonban Erdély maga is dinamikusan változott, viszont

ez a dinamikus változás valamiképp mégis igazolta a létét külön entitásként, akkor az előbbi kérdés másként is megfogalmazható: vajon lehet-e nemzet Erdély, vagy lehet-e külön-külön nemzet erdélyi románokból és magyarokból. Bár a kérdés ilyen formában soha nem merült fel, nem csak a diskurzusok szerkezete és a találkozások értelmezése mutatott errefelé, hanem a politikai programok gyakorlati részei is tartalmaztak ezt sejtető elemeket. Így aztán legalább tanulságként felvethető, hogy ha nincs 1940 traumája, amely leszűkítette az Erdély meghatározására szolgáló mezőt is, vajon nem jutott volna el mindkét regionális elit egy külön nemzetépítés igényéig? Annál is inkább érdemes felvetni a problémát, még ha itt nincs is esély válaszra, mert Erdély esete végső soron nem egyedi – centrum és periféria, központ és régió viszonya máshol és más korokban is hasonló módon rendeződött és alakult” (Egry 2012:86-88).

Ez a „máshol és más korokban” konklúzió késztet az azonosságkeresés példajaként elgondolkodni mindezen nemzet-kérdésekről abban a politikatörténeti és jelenkorkutatási dimenzióban, amelyben a régió, a térségi identitások etnikai vagy etnicizálható aurája kínál visszhangzó példát. Ha ugyanis a román–román vagy magyar–magyar kapcsolati rítusokat nem szükségképpen a brubakeri háromszögben (anyaállam, nemzetesítő állam és kisebbség) gondoljuk el, illetőleg ha a szükségképpen aszimmetrikus modell részeként tekintjük a nemzeti kisebbség központokhoz való viszonyát (lásd a mai erdélyi közpolitika magyar–magyar megosztottságát és vezető pártjainak-képviselőinek anyaországi kormányzathoz való viszonyát, vagy külhoni magyarságként megérdemelt költségvetési támogatottságát, kimustrált erdélyi politikusok magyar közpolitikába átemelését és funkciókba ültetését stb.), akkor a képlet nem csupán a határokon inneni/túli (nemzeti-etnikai) kisebbség relációjában áll meg, hanem a nemzeti program (az erőforrás-megosztás eszköztárával kimunkált és intézményesített) viszonyrendszeré is válik, melyen belül az anyaország támogatása az anyaországi nemzetépítésben érdekeltké lesz, egyebek közt bárkié, határokon innen is, aki az aszimmetria fenntartásában és bebetonozásában érdekeltséget mutat. Triviálisabb példatárral: ha költségvetési tétel lehet a senki nemzeties lelkületű által el nem vitatható etnikai elfogultság kifejezése a székely érdekvédelem és autonomizálódás finanszírozása területén, akkor hasonló forrásigények megilletik mondjuk az RMDSZ helyett Tőkés Lászlót is, s ha mindezen magyar (egyúttal magyarországi) székelyesedés is vállalt „nemzeti” arcvonalunk része lehet, akkor új nemzeti emlékművek, új nemzeti tankönyvek, új nemzeti alaptörvény, új nemzeti burzsoázia, új nemzeti média, új nemzeti vallásosság és civiltársadalmasodás is evidens része mindennek... – hogy messzebbi példáért ne menjünk, mint a civil összefogás békemeneti reprezentációi.

E programosság ideologikus, nemzet-építő, politikai rendszerideált választó és ideologikus eszközökkel érvényre juttató harsányságát tekintve ugyanakkor történelmi előképekre is épül. Nemzeti együttműködési programhoz ugyanis minden, etnicitás alapján egyenirányított értékrend és pragmatikusság evidens, szinte önvédelmi jogosultságú végrehajtása, államideológiává, kül- és belpolitikai célrendszerrel tehető, nem függetlenül a messzi korok hasonló nagy nemzetépítőinek példakövetéséről. A „mindenki egyszerre lép” képzelet, mely már a külön tempóban járókat kirekeszti, a lépésváltást vezérelvű diktátum következményének tekinti, ezzel simán kiérdemli a maga morális, végrehajtás-elvű intézményesülését és intézményrendszerét is, a politikai közösség szinte „egylelkű” entitásként tételezésével, a lojalitás és iránykövetés önként újrafelfedezett aktivitásaival pedig széles ívű látszatlegitimitást formálhat. S bár ha létrejön maga a nemzetkonstruáló program akár akadémiai, akár önszerveződési, helyi vagy országos, képzőművészeti vagy színházművészeti, földtulajdonlasi vagy koncesszió-birtoklasi érdekeltségi rendszere, ennek léte hiába a „nagy nemzeti egész” ellenében hat, a mögöttes ideológiában rejlő szabadságigény és az „elmaradt rendszerváltást” most elvégző politikai szereplők hatalomtechnikai bravúrstiklijé mégis kiérdemelheti a közjóvá hagyást. Mi több, még a politikai átalakulás jelen szakaszát (sokkal ritkábban és szerényebben) elemző politikatudomány

is kezes bégetőként szolgál ehhez, a nemzeti újjáéledés konstruktumát szinte csak talányos jelzőkkel illeti, kritikáikkal csupán kivételesen.

A szélesebb értelemben vett társadalomtudományi kutatások, jelesül a szociálpszichológiai, kisebbségkutatási, médiatudományi – és (főként az elmúlt egymásfél évtizedben) a lokális vagy regionális – látletek is egyre mélyrehatóbb jóslatokkal-javaslatokkal vagy aktivizáló programossággal regisztrálják a térségi politikai szereplők mobilitását, közpolitikai megjelenését és a helyi társadalmak szempontjából csökkenő érvényű (de a társadalmi integráció víziójában sokkal sarkalatosabb) szereptudat formálódását. Másképpen szólva: ha a nemzetépítés a nagytérségi, interregionális modell favorizálását vállalja-szorgalmazza, akkor az egyéb területek, mint a helyi kezdeményezéseké, a határok fölötti kapcsolatoké, a kistérségi kezdeményezéseké, a regionális pólusoké, vagy a településközi partnerségek képviselőit éppoly joggal és növekvő hangerővel hivatkozva a lokalitások önreprezentációját, még maradék autonómiájuk megőrzésének kívánalmait (pl. helyi szociális ellátórendszer, fejlesztési társulások, innovációs térségek, civil partnerségek, jog- vagy tulajdonvédelmi segélyszolgálatok, várostérségi kooperációk, falufinanszírozási vállalkozások, iskolafenntartási önállóság stb.).

A nyolcvanas évek elején, a helyi társadalmak (magyarországi és erdélyi) elméleti körülhatárolásának kezdetén a teoretikus

megközelítések szinte felfedezés-értékű nívumként tárgyalták a települési struktúra vagy funkció fontosságát, egyfajta „kulturális maradék-elv” vagy neofolklorizmus reményében is a kontinuitások esélyeit keresve. Ez akkor nyilvánvaló (bár másfél-két-ésfél évtizeddel megkésett) válasz volt az államszocialista központosítás, a hamis „szocialista nemzet”-konceptiók sematizáló játszmáira és kihívásaira is. Még árnyaltabb tudományos és civil megközelítések fókuszáltak a tradíciókra, önszervező társadalmi kapcsolatokra, majd idővel (a kilencvenes évek elején már) a pártos tagoltságra, s mindeközben más (pl. vallási, regionális, mikrotérségi, etnikai, szubkulturális) megjelenítésmódok sokaságára építő identifikáló jelenségekre is, melyeket a kutatók megneveztek, részben le is írtak, rendszerbe simítottak (pl. fejlesztési térségek, innovációs térségek, „kulturális fővárosok”, pólusok, mikrorégiók, identitásrégiók, stb.). Ezek némelyikére közpolitikai programok, cselekvést szorgalmazó intézményi keretek, serkentő vagy visszatartó külső hatások készítették a települési társadalmakat is (pl. a kistérségi együttműködések, települési testvér- vagy társkapcsolatok, határokon túli kooperációk, úgymond „identitásközösségek” formájában szorgalmazott partnerség, stb.)... Ugyanakkor még napjainkban sem teljességgel világos, miként formálódik, hogyan rétegződik az identitás, hány árnyalat, tónus, dinamika befolyásolhatja, milyen keretek vagy kötöttségek serkentik ill. retardálják. A hatvanas évektől kibontakozó angolszász kritikai kultúrakutatás (cultural studies) területe, valamint a frankofón etnoregionális tagoltság komolyanvételenek egyre szorongatóbb kényszere a korábban marginalizált társadalmi csoportok kultúraképző erejére, a saját „hangjukat”, identitásukat kifejező konstrukciókra hívta fel a figyelmet. Közben a lokalitás- és identitás-kutatások, egymással párhuzamosan erősödő sodrásban egy (idézőjelben értett) „használatelméleti” nézőpontot, az aktív befogadás tézisént magukévá téve serkentették a helyi szellemiség kimunkálásának, újraélesztésének, fejleszthetőségének programját is. De nem okvetlenül vagy kizárólagosan a státuszok erősítésében láttak funkcionális programcél, inkább a létmódok alternatíváinak recepciójában megszülető jelentés-összefüggések és értelmezések kreálásában látták a populárisabb önazonosság és integráció-esélyeket, avagy a kulturális és viselkedési örökség virulens formáit. Ezek a modernnek nevezhető, minőségi mércék, eligazodási tartalmak sokszor megjelennek a kulturális modernitás-diskurzusokban, s nemegyszer szemben is állnak, szembekerülnek a hatalmi felfogásmódokkal, amelyek számáramég látványosabb és harsányabb identitás-reprezentációk formálódnak egybe, amilyenek például a határokon túli, kultúrák közti, nemzetek kölcsönhatásait vizsgáló elbeszélésmódok tárgyaként sugallt haza, a nemzet, a közösség, az egység, az érdekazonosság vagy éppen a kortárs migrációs folyamatok kezelésének tematikája. Nem térek ki bővebben rá, csupán utalok a poszt-szovjet térség új nemzeti identitás-

napi etnicitás számára a két csoport közti kapcsolat kevésbé egy irányú, sokkal inkább kölcsönös, illetve ezek megosztottsága, az egyéni viszonyulás is kiemelt szerepet kap. A diszkurzív elemzés értelemszerűen a szövegeket létrehozókat és az ő közösségről kialakított képüket értelmezi, ilyen értelemben közel áll a nemzetépítés felfogásához. Ugyanakkor esetében nem szükségszerű a társadalmi hatás, a csoporttudat közvetlen formálása”. Viszont a nem pusztán teoretikus, hanem konkrétan szóbanforgó társas csoportok között az énképek és másságtudatok kihívó különbségei maguk is sokszor az interakciók hiányáról vagy reflexivitás-hiányról vallanak, az eltérő interpretációk és ideológiai narratívák összeegyeztethetősége, a jól elhatárolható társadalmi csoportok önkreatív mutatkozása pedig nem válik mindennapos diskurzus részévé – vagyis épp az érintettek lesznek az efféle „megtéréstörténetekből” kizárttá.

Az etnikai, társadalomnéprajzi vagy kisebbségtudományi és kulturális antropológiai esettanulmányok is csak részben tudnak a korszakos történeti és (főként) politikaelméleti vízióknak megfelelni, amikor az identitás mint közösség-konstrukció kérdésével foglalkoznak. Ráadásul a kortárs politika- és társadalomtudományok konstruált távol-sága és hidegsége nem is mindig enged mélyebb betekintést az élménynarratívák és ön-reprezentációk világába. Elemzésemben éppen ezért kívánok a nemzetkonceptiók közösségek nélküli, s ellenoldalon a közösségek „nemzetnélküli” egzisztálásának néhány érintőleges példájával megvilágítani olyasfajta „nempolitikai politikákat”, amilyenek például a státusztörvények alkalmával, a kisebbségi regionalizmusok egynémely esetében, a kettős állampolgárság kihívásai ügyében, vagy éppen az autonomizálódási (székely, szórvány-vidéki), munkaerő-vándorlási és migrációs stratégiák, továbbá térhasználat természetrajzával jellemezhetőek. Ezekre utalva azt kérdezem tehát példaként: kisebbségi közösségek tényleges „hazatérése”-e a nemzethatárok szimbolikus kiterjesztési gesztusa? Lehet-e egység – vagy inkább a különbség? – legitimizálásának játszmája, ha a másságtagadó társadalmi törekvések sodrába kerülnek élő közösségek, vagy ha a mindegyre fölszámolódó tradicionális közösségiség helyébe valamely új univerzum, a „másság-alapú” társadalmi létformák lépnek késztetésként? Nem inkább arról van-e szó, hogy például a határokfölötti kooperációk, határok alatti migrációk vagy az európai integrációs policy-k számos törekvésében rejlő dekonstrukciós stratégia nem válik az önazonosság építésének eszközévé, sőt, ellenszerévé lesz? (Szétszaladnak nemzetek, de nem lesz belőlük európai entitás, vagy megtelnek migrációkkal, de nem képesek már integráló erőket mozgósítani, stb.). Rövid, előlegzett válaszom szerint a mindenkori „idegen” definiálása adja (hermeneutikai értelemben) a belső kolonizáció egy adekvát módját, s teremti meg a recens gyarmatosítási folyamatok hatásos és hatékony változatait (a nemzetkiterjesztő, a határmentő, az autonómia-párti, a szövetségkereső, a

konfrontációs, a neo-paternalista vagy az új-törzsi alternatívát). Az EU-s integráció mint dekonstrukció-dekompozíció érvényesül, az egység versus különbség eszközeivel új gyarmatterület kialakítását segíti elő, megszállja és kizsákmányolja azokat a társadalmi víziókat, kapacitásokat, hajlandóságokat, melyek a rendszerváltások után elveszítették a stabil hovátartozás-érzetek és életút-választási szabadságok lát-szatra felkínálkozó perspektíváit.

A diszkurzív rébuszokban beszélés helyett engedtessek meg néhány rövid példa, utalás, reprezentáció...: ilyen idézőjeles „konverzióként” (eredetileg „megfordulás, megtérés” értelmében, de tágabb értelemben egy adott személy vagy közösség eszmei meggyőződésének vagy identitásának feladását értve ezalatt) egy másik hovátartozás mintegy „megajánlásának” szcénáját tükrözte az Antall-korszaki vízió, 15 millió mentális magyar fölötti uralomkiterjesztés és újgyarmatosítás. Hasonló visszafordulás mintaképe sejlik föl a határon túliság, a „hazatért nemzettest” víziójában (lásd Trianon-ünnepségek, német megszállási emlékmű-építés, Horthy-kultusz élesztése, Kossuth tér átépítés, budavári kormányprogram, utcaelnevezések, Wass Albert és rokonainak kultusza, szakmai hivatásrendek visszaállítása, kultuskormányzat-építés példáit), mely a rendszerváltó Magyarország mintegy negyedszázados „vissza Erdélyt” tanításának ideológiává transzformált erőpolitika gesztusa. Nem kell sok szakirodalmi hivatkozás Kolozsvár

magyarok általi „visszavételének” évtizedes árnyképéről, a csángók és székelyek tömbösített hovátartozási földrajzának újrarajzolásáról, a romániai autonomizációs trend utóbbi évtizedben mind népszerűbbé válásáról és anyaországi (etnikai alapú) támogatásáról, a határon túli értelmiségi elitek státusdiskurzusáról, kedvezménytörvény-gumicsontról, a ketős állampolgársági jövőképek magyar és külszági kormány- vagy pártpolitikai víziójáról, a nagymagyarországi vágykép, a poszt-trianoni revízió mai újraélesztéséről sem. A nemzeti integrációs vélelmek policy-vá erősödése és ideológiai rangra emelése ugyanis leginkább kormány- és pártpolitikai stratégiák része, jóllehet néhány társadalmi nagycsoport vagy mozgolódás is kitartóan képes zászlajára emelni ezeket. Izgalmas részkérdés lenne nemcsak a territoriális képzetek egyszer-valamikori végiggondolása pusztán elméleti játszma-ként, például „Erdély visszacsatolása” mint nyolc millió román kisebbséggel együttes népmozgalom stratégiája, vagy akár a földrajzi-lokális térségben nem lakó, de választási egyenlőség elve alapján határon túli szavazóként belpolitikai beleszólást és képviseleti mandátumot segítő tömeg „részvételi demokráciájának” abszurditásáról – mindez jelen van ma olyan tematikaként is, melynek erőpolitikai kijelölése láthatóan nem számol a reáliákkal: a hazatért és hazatérített „magyarság” miként hozza magával sok évtizedes hagyományainak, létmódjának, értékrendjének,

kapcsolati körének, vallásgyakorlatának, vegyesházasságainak, iskolázottságának, képességeinek, nyelvtudásának, szokásainak másságát a „tisztamagyar” miliőbe. Ezt a problematikát példaképpen a csíkszeredai KAM kutatói a magyar–magyar relációkban, Ilyés Zoltán négy-öt térség interetnikus határdiskurzusaiban, Feischmidt Margit és kutatótársai további három-négy térségi viszonyrendszerben is vizsgálták, beleértve a közösségek és identitások belső tagoltság-változásait, a nemzetdiskurzusok viszonyrendszerének relativizálási módjait, a helyi vagy térségi hatalmi viszonyokban gyökerező konfliktus-potenciálok látványos reprezentációit, az etnikai migrációk Kárpát-medencei tipológiáját rajzolva körül. E diszkurzív megközelítésekben a nemzet – mint közösség nélküli etnikum, vagy tagoltság nélküli virtuális entitás – olyan nacionalizmusokba tagolt hierarchiát szimbolizál, amely a mindenkori-bármikor primordialiszmusok erőhatalmi sodrával vágyik tisztázni a valós társadalmi diskurzusok érvényességét. Látványos az eltérés a szocializmus-kori látens nemzetvízióhoz képest, és feltűnő a kontraszt a nemzetrevíziós hókuszpókuszolás évszázados aspirációihoz képest is. Mindeközben a (kedvenc témám: a Nyugat felé törekvés, keletről elszakadás, sőt nyugatmeghódítás és politikai orientáció-változás Kelet felől Nyugat felé) olyan reorganizációs törekvéseket tükröz, melyeknek ellenhatásaként éppen a „nyugatbefogadás” merevedik meg, s lesz állami szinten is önkirekesztési policy részévé, Európa elutasításának lényegévé, a külső „megszállók”, „gyarmatosítók” elleni jogos önvédelem alap-ideológiájává. A szimbolikus politizálásban a „zárva várt Nyugat” doktrínája a kelet-európai középeurópaiság identikus vállalásává szikárodik: a nagymagyarországi flyerek és térképek sodrásában a lehetséges „keleti terjeszkedés” gyarmatosítási ideológiája kap lábra, a schengeni szerepkör a „civilizálандók civilizálását” készleteti politikai stratégiaként megfogalmazni (szlovákok, szerbek, románok, ukránok felé is ki-kiutalásokkal), a nemzeti vágták és lovasnomád turultenyésztők bocskoros-motoros nemzedéke tanulja újra a neo-sámánizmus pilisi-alföldi hagyományait, ébreszti Emesét az örök álomból, hogy segítse elő a kicsinyített méretű kopjafa-faragványok hazai piacokra kerülését... Az ízlés tora, temetése utáni vigalom mindez, erőteljes nemzeti dalolással, székely himnusszal és parlamenti zászló-csatákkal, politikai retorikával, ellentüntetések ellentüntetésével, stb.

A nemzet-konferencia megszólító kérdése volt a nemzetrepresentációk és hatalmi viszonyok diskurzusában tetten érhető hierarchiák vagy konstruktumok nacionalizmus-mértékének átgondolása is. Ezekhez esettanulmányi szinten nem próbálok hozzászólni, lesznek méltóbbak, akik ezt megteszik. A revíziós kísérletek és interpretációk kérdéskörében is elsősorban azt tartanám mérlegelendőnek, milyen jogrendi harmonizációt, milyen térségi politikai kultúrák összhangját, milyen kisebbségi képviseleti és elit-diskurzusokat, mely interakciókat és kollíziókat, kooperációkat és csoportszintű

önreprezentációkat lenne képes átírni egy másfajta integrációs képződmény (például a helyi aspirációkat, lokálisakat komolyabban vevő; vagy a lokális interetnikus kölcsönhatásokkal számoló, kirekesztéssel nem élő, berekesztésre nem játszó politikai viselkedés-kód). Azt látom ugyanakkor – s nem véletlenül kezdtem ezzel a felvetéseimet –, hogy a lokálisok szintjén egy „átlagfalunyi” népességre jut (jó esetben) vagy öt-tíz politizáló stratéga egy hátrmenti térségben, jut három-öt reflektív újságolvasó, tízszer ennyi határátjáró, és ezerszer ennyi társadalmi aktor, akit a történések vagy nem detektálhatóan érintenek, vagy csupán sodornak, miközben már csupán virtuálisan létezik a települési közösség, szétestek a társas csoportközösségek, elolvadtak a korosztályi- és normaközösségek, felpuhultak vagy parfümálódtak /vagy beszorított helyzetbe kerülnek egyre inkább/ a vallási közösségek, elmállottak a nagycsaládi vagy családi integrációs tradíciók is. Ezekhez a konvencionális hierarchiájú, számos szorongató feltételtől évszázadok óta alkalmian szenvedő „természetes” entitásokhoz viszonyítva, avagy a merev struktúrájú (és törzsi társadalmak esetében erőteljes, klán- vagy kaszt-szerű szerkezetbe tagolódott) személyközi viszonyrendszerbe illeszkedő konvencionális világba tramplizott bele most a fogyasztás új rendjének mindent felülíró hatása, egy újgyarmatosítás jó esélye, a migrációk új értéktörvénye, a konvencionális érték- és értékrendszer napról napra és alkalmi szcé-

nák szerint átíró dramaturgiák tömege is, mintegy „glocal” hatásegységgel, a polgári értékrend (Baudrillard kifejezését használva) normarendjének kényszerképzete alatt végrehajtott „földi demiurgia” megvalósulásaként.

Vagyis föltehetjük még egyfajta illuzionista költőiséggel a kérdést: miként mutatkozik az általános politikai és szellemi hegemónia iránti törekvések elfogadottsága, s lehetséges-e „számításba venni az intézményes egységesítést, a jogrend változásait, a különböző politikai kultúrák hatását, a kisebbségi elitek pozícióit és ehhez kapcsolódó diskurzusait... a különböző szintek és szereplők (egyének, mindennapi-ság, interakciók, diszkurzív fellépés stb.) összekapcsolódásánál, beszélhetünk-e egyáltalán közösségről vagy inkább csak kisebb csoportokról” (lásd a konferencia tematikus kiírásában), de a migrációs mozgások dinamikái ennél sokkal zordabban fogalmazzák át a kérdéseinket strukturális beavatkozásokká, megszállásokká, menekült-státuszokká, kirekesztők és befogadók huzivonijává, harcálláspontok és rejtett tűzfészkek állóháborújává, interetnikus békétlenségekké, új és még újabb gyarmatosítási-bekebelezési stratégiákká.

Egy Gábor gyakorlatiasan megfontolt kérdésfeltevése volt, hogy tegyük vitatémává: „milyen hatása lehet mindennek a „nemzetre”, a közösségre? Miként szembeesül ezzel a nacionalizmus politikai mozgalmával? Milyen hatással vannak arra a

nemzetfelfogás különbségei? Végül miként alakíthatja át mindez a korábbi, egynemű történeteket?” – a magam válasza ugyanakkor diszjunktabb és relativizálóbb: miközben a nemzetfogalmak termelése a feltörekvő későpolgári elitek szerepköréhez kapcsolódott egykoron, /helyenként a birodalom-ellenes nemesi elitek is megtették a magukét, szemben az aulikus konzervatívokkal és univerzális rangra igényt tartó egyházzal is/, eközben a „mátság mint köpönyeg” a múltból hozottan rejti, provokálja és inklúzióra készíti a lokális közösségeket. Épp e (helyenként még talán valamilyen szinten létező, túlélő) közösségek elitmentes és antiintellektualista attitűdje válaszol ma már nagyon is attraktívan, korszakosan erőszakosan és konstans módon kitartóan „nem”-et a közösségszerveződési szereptudatokra, a kívülről jövő nyomásra, ha még egyáltalán tud válaszolni, ha még van kinek válaszolni, ha még szavakat talál hozzá. De hasonlóképpen elutasít minden maradék, egészséges helyi tudat mindenfajta külső behatást, főképp ha azok valamely egynapéló doktrínát szolgálnak, s nem ritkán akkor is, ha univerzális értékeket sugallnának. A „hazatérések”, az „otthon és itthon” stratégiái már nemcsak az anyaállam–kisebbség–lakóhely viszonyrendszerét tükrözik (például csángó, székely, diaszporikus, menekült, hontalan, identitás-fosztott státusok növekvő számában, a romániai vagy szerbiai migráns közösségek kialakuló kapcsolatrendszerében), hanem a multikulturális relációkat, a multiplikációs készleteteket, a többrétegű identitásokat, struktúrát helyettesítő funkcionális szerepviselkedéseket is. Olyan hazatérést tehát, melyben a haza már nem topológiai helyszín okvetlenül, hanem virtuális hovátartozás, kapott vagy felvállalt identitás inkább, s a kisebbség már nem egység, hanem megosztott entitás, a lakóhely pedig a mozgásosság tempójának kitett alkalmi pozíció inkább, de nem a gyökér, nem a lombfakadás helyszíne, és semmiképp sem a termés szüretének szakrális tere...

Mindezekon viszont, külön-külön és együttesen is, rajta ül a tényleges népmozgáson túli, vagy azokon belüli újgyarmatosítások megannyi hatása. Nemcsak a kétharmados túlhatalomról beszélek (öngyarmatosításként), nemcsak az „idegenszívűek” be- vagy kirekesztéséről (mentális megszállás következményeként), hanem arról az európai túlhatalomról is, amely háborúival és történeti súlyú imperializmusaival többszörösen is átírta a népek romantika-kori nemzeti önfelfedezésének morális, kulturális és örökségi forgatókönyvét a hatékonyság és a materiális alapelvű uralmi eszköztár eszélyességének mutatványává, közben önmaga kisebbségeinek és mátságainak beáldozásával is arra törekedett, hogy leigázási gyakorlata ne csak a földrész határain túlra terjedjen ki, hanem az öngyarmatosítás tartományaira is. Ebben a helyzetben viszont lehet kérdésünk a kisközösségi hatalomkiterjesztés más közösségek fölé, lehet problémánk a térségi uralom fennálló rendszere vagy kihívásainak nyomatéka más régiók felé, lehet

küzdésmódok és narratívák kérdése nemzetek közötti huzakodások, határok, nyelvek, interkulturális kapcsolatok sokfélesége is... – de a legsúlyosabb kihívás mégis az önmagunkhoz megtérés, a hazajutás-hazatalálás lehetséges őszintesége lesz... Párban vagy szemben a gyarmatosítókkal.

Tőmondatokba foglalt konklúzióim tehát: a Hazatérés mint mentális újgyarmatosítás egy illiberális demokrácia állapota. Mögötte ott az autoriter állam, mely autokrata eszközökkel lebontja az alkotmányos kereteket, visszaközpontosítja a politikai teret, ebben új és saját redisztribúciós fölényt alakít ki, s ami kezére esik, azt sebtiben gyarmatosítja, megszállja, energia-fosztja is. Ez a restauratív, lefosztó, haszonélvező államiság a legklasszikusabb gyarmatosítási képleteknek felel meg, nem a lenini vagy marxi állammonopolista kapitalizmus értelmében, hanem a 20. századi afrikai, ázsiai, dél-amerikai gyarmatpolitikák stratégiái értelmében. Ugyanakkor épp az állami szintre emelt maffia-stratégiák teszik lehetővé annak fölismerését, hogy a mindenkori „idegen” definiálása adja (hermeneutikai értelemben) a belső kolonizáció egy adekvát módját, s teremti meg a korszakos újragyarmatosítási folyamatok hatásos és hatékony változatait (a nemzetkiterjesztő, a határmentő, az autonómia-párti, a szövetségkereső, a konfrontációs, a neo-paternalista vagy az új-törzsi alternatívát). Ebben a mentális visszahódításban a jobboldaliasodás mint uralomvisszavé-

tel morális fennsége szerepel, önfelhatalmazással és kíméletlen rátelepedéssel... Hamis nemzetelvű manipuláció, közhelyesen interpretált és demagóg demokratizmussal, egypártrendszeri államideológiával, határokon túlnyúló bekebelezéssel. A hegemon ideológiai doktrína társadalmi recepciója direkt és másodlagos terekbe betóduló eszmepótlékokkal idéz elő erodálódási hatásokat, politikai erővesztési pótlékokat használ föl saját potencialitásának növelésére – mindez energiafosztás bármi áron, kiegyezés nélküli kultusz-építés, totálisra vágyakozó indoktrináció... Ebben a helyzetben (bármelyik) kisebbség és (bármilyen) másság is szükségképpen áldozat... Az intolerancia garázdálkodása most még elsősorban mentális gyarmatosítás révén érvényesül, mint korábban ez lehetséges lett volna az elmúlt negyedszázadban, de a belső gyarmatpolitika lassan kiterjed a gazdasági, politikai, intézményrendszeri, bürokratikus, jogbirtoklási és kapcsolathálózati megszállásra is. Radikális egzotizmus veszi kezdetét, ahol az egzotikus maga a saját társadalom, a belőle képezhető tünemény pedig potenciálisan még hosszú ideig képtelen a gyarmatosítottágbóli önfelszabadításra. A különbség melodramájának melodramája mindez – ahogy azt Baudrillard oly kiegyensúlyozott magabiztossággal leírja (1990). Hiányzik belőle a respektus hermeneutikája, a legalitás mellett is igényelt legitimitás, a (nemhogy képviseleti, de legalább) reflektív demokrácia alapelve is. A rendszer

paternalizmusa nemcsak az illiberális berendezkedést tartósítja, de jócskán kiterjed a funkcionális megszállás, a kamatpolitikai pragmatikusság, a gyarmatosítókra jellemző kíméletlenség megannyi területére is. Új nemzeti tér, talán új etnosz keletkezik éppen, a képletesnél is virtuálisabb „haza”, mely ha kicsiny és sérülékeny is, a nagyság és hatékonyság víziójával merész. A jövő nemzete talán, s lehet, egyike a legsikeresebbeknek...

Felhasznált és hivatkozott szakirodalom

- Alexander, Jeffrey 2008 Clifford Geertz and the Strong Program: The Human Sciences and Cultural Sociology. *Cultural Sociology*, Vol. 2. 2:157-168.
- Appadurai, Arjun 1996 *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis – London, University of Minnesota Press.
- Appadurai, Arjun 2001 A lokalitás termelése. *Regio*, 3:9.
- Bakk Miklós 2004 Az autonómia-tervek két szakasza Erdélyben 1989 után. *Magyar Kisebbség*, 1–2. On-line: http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/2004_1-2_03_bakk.pdf
- Bakk Miklós – Bodó Barna 2003 *Státusdiskurzus*. Timișoara, Editura Marineasa / Szörvány Alapítvány.
- Bakk Miklós 2005 A nemzeti identitás hárompólusú szerkezete. *Regio*, 4:11-31. On-line: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00060/pdf/011-031.pdf>
- Bakk Miklós 2002 A menetközbeni paradigma. *Magyar Kisebbség*, 1:21-26. On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapiid=18&cikk=m020102.html>
- Bakk Miklós 2000 Modellviták – rejtett stratégiák. *Magyar Kisebbség*, 1. On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapiid=14&cikk=m000102.html>
- Bakk Miklós 1999 Diskurzus és valóság: a román paradoxon. *Magyar Kisebbség*, 1. On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapiid=11&cikk=m990124.htm>
- Bakk Miklós 1998 Kisebbségi léthorizont és modernitás. *Magyar Kisebbség*, 3–4. (13–14). On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=lsz&lapiid=10>
- Bakk Miklós 1998 Románia és Közép-Európa – két kiegyezés. *Magyar Kisebbség*, 1. On-line: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapiid=8&cikk=m980103.htm>
- Balázs Sándor 1995 *Identitástudatunk zavarai*. Kriterion, Bukarest.

- Barth, Fredrik (1969, 1998) *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Cultural Difference*. Bergen – Oslo, London, Allen&Unwin. (2. ed. Long Grove, Illinois, Waveland Press).
- Barth, Fredrik 1996 Elhatárol(ód)ások. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1:3-25. On-line: <http://www.sze.hu/mtdi/gyoreuropa/Magyar/Barth1996.doc>
- Baudrillard, Jean 1997 *A különbség melodramája; A radikális egzotizmus*. In *A rossz transzparenciája*. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermédia, Budapest, 107-118; 125-132.
- Bauman, Zygmunt 2005 *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged, Szukits.
- Baumgartner, Gerhard – Kovács Éva – Vári András 2002 *Távoli szomszédok. Jánosomorja és Andau*. Budapest, TLA, Regio Könyvek.
- Bárdi Nándor 2005 *A magyar (nemzeti) kisebbségi társadalmak értelmezési modelljei*. Előadásvázlat, Budapest, Teleki László Alapítvány. Előzmény: Összeárkózás és szétfejlődés: On-line: <http://bardi.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=19&p=4488>
- Bárdi Nándor 2004 *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarok kapcsolattörténete*. Problémakatalógus. Kalligram, Pozsony. On-line: <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=38>
- Biró A. Zoltán 1995 *Nagy és Kis Történetek*. In *Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról*. KAM, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 249-259.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna – Gagy József – Oláh Sándor – Túros Endre 1996 *Vándormunka – otthonról nézve. A Székelyföldről Magyarországra irányuló vendégmunka hatásai a kibocsátó közegre. Összefoglaló tanulmány*. In *Elvándorlók? Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. KAM, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 143-183.
- Biró A. Zoltán – Gergely Orsolya – Kiss Adél – Ozsváth Berényi Hajnal 2008 *Székelyföld: elitek és jövőképek. Térkép, 2*. On-line: http://www.kam-wac.ro/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=135
- Bodó Barna 2004 *Autonómia-paradoxonok. Magyar Kisebbség*, 1-2:67-73. On-line: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf516.pdf
- Bodó Julianna 2007 *A nemzeti identitás építése*. In: *A terep, ahol élünk*. Státus Kiadó, Csíkszereda. On-line: http://www.kam-wac.ro/index.php?option=com_content&task=view&id=122&Itemid=43
- Bourdieu, Pierre 2002 *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág.

- Bourdieu, Pierre 1989 The Corporativism of the Universal: The Role of Intellectuals in the Modern World. *Telos*, No. 81. (Fall); magyarul: Az egyetemesség szószólói. *Magyar Lettre*. 20. szám (1996 tavasz), 2-5.
- Bourdieu, Pierre 1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1:7-22.
- Boross Balázs 2004 Utak a csángókhöz. /Változat: Első lépések a terepen. Találkozás a pusztinai csángókkal./ On-line: <http://www.mek.oszk.hu/06800/06818/06818.pdf>
- Boross Balázs 2005 Mi az hogy Csángóföld?/ On-line: http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/boross_balazs/index.html
- Bozóki András 2004 Az Európai Unió és Magyarország. Passzívan támogatott csatlakozás. In Bayer József szerk. Az uniós csatlakozás küszöbén. A Magyar Politikatudományi Társaság 2003. május 30-i vándorgyűlésének előadásai. Budapest, MPT, 9-21.
- Brubaker, Rogers 2006 Nemzeti kisebbségek, nemzetiesítő államok és anyaországok az új Európában. *Regio*, 3:3-30.
- Brubaker, Rogers 2001 Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 7-8. On-line: http://www.mtaki.hu/docs/all_in_one/rogers_brubaker_csoportok_nelkuli_etnicitas_beszelo_2001_7_8.htm
- Brubaker, Rogers 2006 Nacionalizmus új keretek között. Budapest, L'Harmattan.
- Clifford, James 2000 Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 39. (ősz). On-line: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre39/clifforddia.htm>
- Csepeli György 1992 Nemzet által homályosan. Budapest, Századvég.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária, 2002 Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében. Budapest: Balassi Kiadó.
- Egry Gábor 2012 „Két pogány közt”? Régió, nemzet, őslakók és gyarmatosítók a két világháború közti Erdélyben. *Múltunk*, 4:66-88. Ugyanitt a konferencia Bevezetője is.
- Eysenck, Hans Jürgen 1996A szociális attitűdök szerveződése. In Lányi Gusztáv szerk. *Politikai pszichológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézet. 90-114.
- Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó – Pulay Gergő – Szombati Kristóf 2014 Nemzet a mindennapokban. Az új nacionalizmus populáris kultúrája. Budapest, L'Harmattan.
- Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó 2010 Hazatérő idegenek. Az etnikai migráció formái, okai és hatásai a Kárpát-medencében. In Hárs Ágnes – Tóth Judit szerk. *Változó migráció – változó környezet*. MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 57-86.

- Geertz, Clifford 1993 *Local knowledge: Further essays in interpretive anthropology*. London, Fontana Press.
- Geertz, Clifford 1994 A „bennszülöttek szemszögéből”. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 200-216.
- Geertz, Clifford 1994(a) A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó, 104-125.
- Geertz, Clifford 1994(b) *Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity*. Public Lectures 7., Collegium Budapest. <http://www.colbud.hu/publications/publiclectures.shtml>
- Geertz, Clifford 1998 Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale*, 31. Elektronikus forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>
- Geertz, Clifford 2001 Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám, elektronikus forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre49/geertz.htm>
- A.Gergely András – Varga Andrea 2010 „Elbeszéd” és „elpolitika” a politikai tünemények hátterében. *Kultúra és Közösség*, 1. szám, *Belvedere Meridionale*, Szeged, 73-79.
- A.Gergely András 2006 *Alpok-Adria együttműködés: egy kisebbségi horizont*. Ismertető a Stefan Böckler, Cseresnyés Ferenc et al. szerk. *Kisebbségek és határon átnyúló együttműködés az Alpok-Adria térségben*. Győr, *Alpok-Adria Munkaközösség*, 2004. kötetéről, In *Tudományterületi át(-)tekintések*. MTA PTI Etnoregionális és Antropológiai Kutatóközpont, *Munkafüzetek*, No. 101: 185-189.
- A.Gergely András 2005 Én az vagyok, aki a Nem Ők. Recenzió Fredrik Barth kötetéről, új kiadása ürügyén. *Anthropolis*, 2.2:226-229. On-line: http://www.antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=96
- A.Gergely András – Lévai Imre eds. 2004 *Regions and Small States in Europe*. Budapest, Institute for Political Science, *Integration Studies*, No. 16.
- A.Gergely András 2003 *Kisebbségek és az integrációs csatlakozás*. Tematikus közelítések Magyarország európai integrációs csatlakozásának háttérelmézéséhez. MTA PTI, Budapest, *Integrációs Tanulmányok*. On-line: <http://www.mek.oszk.hu/01900/01999/01999.htm>
- A.Gergely András 2003 *Kisállam nem állam? Interkulturális átmenetek és multikulturális divergenciák a kisállamok uniós csatlakozási folyamatában*. In Hülvelly István szerk. *Kisállamok a globalizálódó nemzetközi rendszerben*. MTA PTI, *Európa Tanulmányok* 7., Budapest, 78-124.

- Giddens, Anthony 2004 Jegyzetek a jövő antropológiájához, az antropológia jövőjéhez. *Anthropolis*, 1.1:38-44.
- Goffman, Erving 1956 *Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh. (Magyarul: 2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest, Pólya Kiadó).
- Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc szerk. 2008 *Lokális és transznacionális életpilágok*. Kriza János Társaság, Kolozsvár.
- Ilyés Zoltán 2003 A szakrális táj történeti szerveződése Gyimesben. *Székelyföld*, 5:109-122. On-line: http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/ilyes_zoltan/szakralis_taj.doc
- Ilyés Zoltán 2003 Az emlékezés és az újratanulás terei – a „hónvagyturizmus” mint tér- és identitásszervezés. In: Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt szerk. *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k. A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. Budapest: Néprajzi Múzeum, *Tabula könyvek*, 51-58. On-line: http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/ilyes_zoltan/honvagyturizmus.doc
- Ilyés Zoltán 2007 „Kozsókos mefisztók” és „hazaszerető papok”. A csíki görög katolikus papság igazodás-kényszerei a Millenium évtizedében. In A.Gergely András – Papp Richárd szerk. *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 167-178. On-line: http://www.antropport.hu/lapozo.php?akt_cim=76
- Ilyés Zoltán – Papp Richárd szerk. 2005 *Tanulmányok a szórványról*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, „Magyar világok” sorozat. On-line: http://www.mtaki.hu/kiadvanyok/ilyes_zoltan_papp_richard_tanulmanyok_a_szorvanyrol_main.html
- Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel szerk. 2010 *Kisebbségek interetnikus kontaktzónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár.
- Kapuscinski, Ryszard 1999 A migráció mint életstratégia. *Magyar Lettre Internationale* 33. (nyár), 24-26. Elektronikus forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre33/kapuscinski.htm>
- Kántor Zoltán 2002 A státustörvény: nemzetpolitika vagy a kisebbségvédelem új megközelítése. *Magyar Kisebbség*, 1. (23):3-20.
- Kántor Zoltán 2005 *Nacionalizmus. Izmus? Confessio*, 3. On-line: http://www.mtaki.hu/docs/etnopolitikai_modellek/kantor_zoltan_nacionalizmus_izmus_confessio_2005_3_szam.htm; valamint (2006) In Czoch Gábor – Fedinec Csilla szerk. *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19-20. századi magyar és közép-európai történelemről*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 87-98.

- Keményfi Róbert 1994 Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar-román faluban. *Folklór és Etnográfia* 84. KLTE, Debrecen.
- Keményfi Róbert 2003 A kisebbségi tér változatai. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Kjosszev, Alekszandar 2000 Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale* 37. (nyár), 7-10. Elektronikus forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre37/kjosszev.htm>
- Klamár Zoltán szerk. 2005 Etnikai kontaktzónák a Kárpát-medencében a 20. század második felében. Aszód – Budapest, PMMI – Petőfi Múzeum – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Kovács Éva 2003 Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezései körül. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. *Etnopolitika*. TLA, Budapest, 43-56.
- Kovács Éva 2004 Előszó. In ugyanő szerk. *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. PTE-BTK Kommunikációs Tanszék – Regio Könyvek, TLA Budapest, 7-17.
- Kovács János Mátyás szerk. 2002 *A zárva várt Nyugat*. Kulturális globalizáció Magyarországon. Budapest, 2000 Könyvek – Sík Kiadó.
- Kovács Nóra – Szarka László /– Osvát Anna/ szerk. 2002–2005 *Tér és terep*. Tanulmányok az etnicitás és identitás köréből, I-IV. Az MTA Kisebbségkutató Intézet évkönyvei, /Balassi Kiadó/, Budapest, On-line: http://www.mtaki.hu/kiadvanyok/ter_es_terep_03_main.html
- Lányi Gusztáv szerk. 1996. *Politikai pszichológia*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Balassi Kiadó – ELTE Szociológiai Intézet.
- Lányi Gusztáv 2005 *Politikai pszichológia – Politikai magatartásvizsgálatok*. Budapest, Józsefvárosi Könyvtár.
- Lendvai L. Ferenc 1997 Befejezés: Közép-Európa versus Pán-Európa. In *Közép-Európa koncepciók*. Budapest, Áron Kiadó, 233-280.
- Lévi, Giovanni 2006 *A távoli múlt*. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. *A múlt politikai felhasználásai*. Budapest, L'Harmattan, 21-33.
- Lévi-Strauss, Claude 1999 *Faj és történelem*. Budapest, Napvilág Kiadó. Elektronikus kiadás: <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/strauss.html>
- Márkus György 1992 *Kultúra és modernitás*. Hermeneutikai kísérletek. Bp., T-Twins Kiadó – Lukács Archívum.
- Melegh Attila 2011 *A mozgó Kelet*. Globális térképek és a státustörvény. On-line: <http://www.freeweb.hu/eszmelet/55/melegh55.html>

- Niedermüller Péter 1999 Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. Replika, 38. Elektronikus változat: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/>
- Niedermüller Péter et al szerk. 2008 Sokféle modernitás. Budapest, L'Harmattan.
- Nyíri Pál: Kivándorolni hazafias? On-line: <http://www.publikon.com/htmls/tanulmanyok.html?ID=52&essayID=461>
- Örkény Antal 2011 A harmadik országbeli állampolgárok honosítással kapcsolatos vélekedései, és ezek összefüggése a migráció különféle aspektusaival. In Kovács András szerk. Magyarra válni. Bevándorlók honosítási és integrációs stratégiái. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 127-180.
- Papp Richárd 2003 Etnikus vallások a Vajdaságban? MTA Kisebbségkutató Intézete – Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Preda, Sînziana 2010 A bánási csehek. Migráció és identitás. In Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel szerk. Kisebbségek interetnikus kontaktzónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár, 247-256.
- Pulay Gergő 2005 Vendégek, akik maradtak. *Anthropolis*, 2.2:38-42.
- Salat Levente 2001 Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 200-219.
- Salat Levente – Smaranda Enache 2004. Relațiile româno-maghiare și modelul de reconciliere franco-german. / A román-magyar kapcsolatok és a francia-német megbékélési modell. / Romanian-Hungarian Relations and the French-German Reconciliation. (Volum trilingv.), Cluj: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală.
- Sanbar, Elias 2006 Téren és időn kívül. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. A múlt politikai felhasználásai. Budapest, L'Harmattan, 105-112.
- Siikala, Anna-Leena Etnikus hagyományok és átalakuló társadalmak (Az identitás keresése). Forrás: <http://www.folkline.hu/kiadvanyok/siikala.html>
- Sik Endre 2000 Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre – Tóth Judit szerk. Diskurzusok a vándorlásról. MTA PTI, Budapest. Elektronikus forrás: <http://menedek.hu/docs/diskurzusok/08.pdf>
- Silberman, Neil Asher 2006 A múlt strukturálása. Izraeliek, palesztinok és a régészeti emlékek szimbolikus hatalma. In Hartog, François – Revel, Jacques szerk. A múlt politikai felhasználásai. Budapest, L'Harmattan, 89-103.
- Szabó Zoltán 1999 Diaszpóranemzet. Osiris, Budapest.

- Szarka László 2004 Többség és kisebbség a 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamokban. In Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Budapest, Lucidus Kiadó. Elektronikus forrás: www.mtaki.hu/docs/kisebbségi_lethelyzetek/szarka_laszlo_kisebbs_lethelyzetek_i_1_tobbseg_kisebbs.pdf
- Tamás Pál – Erőss Gábor – Tibori Tímea szerk. 2005 Kisebbség – többség. (Nemzetfelfogások sorozat 1.) Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Szociológiai Kutatóintézet.
- Varga Andrea 2006 A moldvai magyar római katolikusok oktatásának kérdése és a helyi közigazgatás 1859–1920 között. In Diószegi László szerk. A moldvai csángók. Teleki László Alapítvány, Budapest, 71-76.
- Varga Andrea 2006 Moldvai katolikusok a Vatikán és a Szekuritáté között. In A moldvai csángók. Veszélyeztetett örökség – veszélyeztetett kultúrák. TLA, Budapest, 157-161.
- Varró Zsuzsa 2003 Összetéveszthetetlen hasonlóság. Az etnikai identitás és a hagyományokhoz való viszony a budapesti kurd közösségben. In A. Gergely András – Papp Richárd szerk. Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok 1. MTA – ELTE – Könyv Kiadó, Budapest, 202-211. On-line: <http://www.mek.oszk.hu/06800/06818/06818.pdf>
- Vincze Gábor 2008 Egy magyar etnikai csoport a román nemzetépítés árnyékában. A moldvai csángó-magyarok sorsa a 19. század végétől a 21. század elejéig. In Ilyés Sándor – Peti Lehel – Pozsony Ferenc szerk. Lokális és transznacionális életvilágok. Kriza János Társaság, Kolozsvár, 9-74.

„OTTHON VAGYUNK? - A VÁROSI ÉLET VIZSGÁLATA”

Összefoglaló

Az ELTE Társadalomtudományi Kara „Kulcskérdések a társadalomkutatásban” címmel idén immáron negyedik alkalommal rendezett konferenciát, számos színvonalas előadás és kerekasztal-beszélgetés kapott helyet a kampusz épületében, és a rendezvényt nagy érdeklődés övezte.

Az ELTE TÁTK 2012-ben Budapest Kutatás néven a hallgatók bevonásával survey-t készített a városban élők mindennapjairól, a város és az ott élő közösségek megtartó erejéről. Ezzel a kutatással a csatlakozott a vidéki városokban már több éve hasonló kutatásokat folytató egyetemek tanszékeihez. E kiindulási ponttal az „Otthon vagyunk? – A városi élet vizsgálata” című szekció középpontjában a városi élet, a városi lét vizsgálata állt; illetőleg ennek kapcsán a hallgatók kutatásba történő bevonása. A konferencián először kutatásaik eredményéről rajzoltak az előadók egy-egy képet Budapest, Debrecen, Győr és Szeged városlakóinak kötődéséről és identitásáról. Majd kerekasztal-beszélgetés keretében megvitatásra kerültek a hallgatói részvétellel történő kutatások módszertani, pedagógiai kérdései, erősségei-gyengeségei és lehetőségei.

A szekciót Csizmady Adrienne vezette. A rövid bevezetés és az esemény megnyitása után elsőként Krémer Balázs, a Debreceni Egyetem (BTK) oktatója tartott előadást „Egy 0 budget kutatás: Ki megy a gyerekért az óvodába?” címmel. Az előadás során a hangsúlyt elsősorban a hallgatók bevonására helyezte az egyes kutatásokban – miként is lehet megoldani a kutatási szemináriumokon a hallgatók bevonását. Kiemelte, hogy jelentős változások történtek az utóbbi években ezen a területen is. Megváltozott a hallgatók és a diákok aránya az oktatásban. Diákkori emlékeiből merítve, korábban a kutatóvá válás beavatási szertartása volt ez a típusú szeminárium, kötetlen, esti beszélgetések keretében, amely által a szabad gondolkodó életformába nyertek a diákok bepillantást. Ezzel összhangban, most, oktatóként is ezt a sajátos életformát, a kutatói lét esszenciális alapjait igyekszik átadni, de sok minden változott azóta a szakmán belül is. Nagyan módosult a hivatásrendi összetartás, jellemzővé vált a szakmán belül a hierarchikuság, illetőleg a kutatások lefutási ideje csökkent. További nehézséget jelent, a szocioló-

gusképzés valójában nem szociológusokat képez meglátása szerint. Ezért jelentett kihívást számára a hallgatók bevonása: eleinte a hallgatók asszisztenciaként történő bevonását részesítette előnyben, majd a hosszabb közös kutatások támogatója lett, mára egy nyári rövid egyhetes közös kutatás a jellemző, de gátat jelent ebben az anyagi lehetőségek szűkösége. A „Ki megy a gyerekért az óvodába?” kutatást is „0 budget-vel” tervezték. Hat MA-s hallgató segítségével közösen tervezték és végezték el a négy napos kutatást, amely három részből állt. Az óvoda előtt megfigyelést végző hallgatók egyrészt vizsgálták a gyermekért érkező személy nemét és a korát – ezt egy egyszerű kérdőívvel vizsgálták. Továbbá megszólították a felnőtteket, és egy rövid, önkéntes öt-nyolc kérdésből álló kérdezőbiztosos kérdőív kitöltésével vizsgálták a további jellemzőket. Harmadrészt céljuk volt rövid interjúk készítése is, amely szintén teljesen önkéntes alapon működött. A kutatás célja, alaphipotézise az volt, hogy sikerrel rámutassanak a nem fizetett munkákban való nemi egyenlőtlenségekre. Azonban számos meglepetés érte őket, és ettől vált igazán tanulságossá a kutatás. Egyrészt nemcsak nők jöttek a gyerekekért, hanem ugyanannyira a férfiak is – ráadásul inkább nagyszülők jöttek, és közülük is zömmel a nagypapák. További megfigyeléseik voltak, hogy inkább a felsőfokú végzettségű apukák jönnek a gyerekért, míg anyukák között nincsen végzettségben jelentős különbség. A legiz-

galmasabb azonban a nagyszülők intenzív jelenléte volt. E megfigyelés alapján arra a következtetésre jutottak, hogy nem a megfelelő kérdést vetették fel a kutatás során, ugyanis nem a nem, hanem a nagyszülők involvációja igazán releváns. Ráadásul számos új perspektívát nyithat meg ez a felismerés: újszerű jelenség az unokák felnevelésében lévő koalíció a szülők és a nagyszülők között; továbbá kérdésként merülhet föl, milyen összefüggésben állhat ez a jelenség a posztadoleszcencia jelenségével, az infantilizált státusú egyedülálló anyák kérdésével és a neutrális család szűk szférájának témájával, valamint hogy a távol dolgozó szülők esetében a nagyszülők, a rokonság involválása mennyiben játszik szerepet a gyermek életében. Végül nem született tanulmány a kutatás végzetével, mert úgy döntöttek, hogy a „rossz kérdésre csak rossz tanulmány születhet válaszként”. Azonban oktatási katarzis volt annak megélése, hogy igenis fennáll a tévedés lehetősége. Ez pedig nagyon fontos előrelépés az oktatási folyamatban: mégpedig rámutatni a hallgatóknak a porosz oktatáshoz képest arra, hogyan gondolkozzanak, hogyan legyenek kreatívak, rugalmasak, hogyan gondolkozzanak szabadon, hogyan vessenek el egy ötletet és találjanak más perspektívát.

Ezt követően Lőrinczi János, a Szegedi Tudományegyetem (BTK) oktatója beszélt „A közbiztonságérzet alakulása és meghatározó tényezőiről” Szeged kapcsán. A

SZTE 2000 óta (2006 kivételével) survey kutatást végez a városban, amely elsődleges célja pedagógiai aspektusban, hogy a hallgatók ne egy nagyelőadás keretében tanuljanak kutatni, hanem tapasztalatok révén. Ennek megfelelően a BA-s diákok feladata az adatfelvétel, a rögzítési feladatokat ellátása öt-hat fős csoportokban, amiket egy MA-s vezet. Kuriózum, hogy a Csongrád Megyei Rendőrkapitánysággal együttműködésben végzik a kutatást, amelynek célja a városlakók életminőségének javítása. A kutatás által vizsgálható, hogy 2000 és 2013 között hogyan alakult a közbiztonság megítélése a három különböző vizsgált területen: a lakókörzetben, a városban és az országban; illetve a megítélés min alapszik. Két főbb tendencia rajzolódott ki: egyrészt a területek közbiztonságát egyre kevésbé ítélik meg jónak a szegediek, ahogy távolodnak a szűk lakókörnyezettől, másrészt hogy az elégedettség mértéke emelkedő tendenciát mutat 2000 óta – amely a 2000–2004 közötti időben intenzív volt, majd 2005-től lassult. Ennek oka a '90-es évek közepétől a délszláv válság okán érkező migránsok meghatározó száma, akik főleg a hadseregből kiszolgált katonák és egyéb bűnöző elemek voltak. A 2000-es évek elejére ők elhagyták a térséget. Alapvetően tehát mindhárom területen emelkedő trend figyelhető meg. Az elégedettséget befolyásoló tényezők kapcsán is lehetséges megállapításokat tenni. Az elégedettséget alapvetően három mutató határozza meg: az életkor – főleg az idősek irányába; a nem – főleg a nők irányba; valamint az előtörténet – azaz, hogy történt-e már valakivel valamilyen incidens, negatív esemény. A megítélés alapját is vizsgálták, és azt az eredményt kapták, hogy a saját területnél főként a pletyka jelent információforrást, míg a városi szinten már megjelenik a média hatása is, amely szinte kizárólagos forrássá válik az országos terület megítélésében. 2012-ben egy újabb kérdés is felmerült, mégpedig az, hogy hozzá lehet-e járulni az egyéni viselkedéssel az áldozattá váláshoz. Egy item-soros kérdéssorral mérték, hogy adott magatartások mennyire jellemzőek a kérdezettre. Az áldozattá válási index és a biztonságérzet két fő komponense a biztonságra törekvés és a szétszórtság volt. Három területtípust figyeltek meg: a családi-társasházás típust, a tanyai és a lakótelepi típust. A területeken máshogy és máshogy működött a modell. A területek mindegyikén van összefüggés az áldozattá válási index és az elégedettség között, azonban családi-társasházi környezetben a biztonság-magatartás előzmény típusú volt, míg a másik körzetekben következmény típusú. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy a rendőrséggel a további kooperáció keretében egy áldozatvédelmi és prevenciós program kidolgozása indokolt. A program célja az emberek információval való ellátása – melynek következtében az érintett területeken is a modell átfordulását várják – azaz hogy minden területen előzmény típusúvá váljon a biztonság-magatartás.

Harmadikként Bugovics Zoltán, a győri Széchenyi István Egyetem oktatója tartott előadást „A helyi identitás szintjei és dimenziói a Győri Járműipari Körzetben” címmel. Pedagógiai szempontból – és egyben módszertanilag is, a legnagyobb nehézség a győri kutatások kapcsán az, hogy az egyetemen nincsen szociológusképzés. Így a kutatásokat jellemzően humán szakos hallgatók és mérnök szakos hallgatók bevonásával folytatják. Jelen kutatásban is más szakirányban tanuló diákok vettek részt, illetőleg a doktori iskola önként jelentkezői. A kutatásba való involváció ezért más jellegű volt, mint Szegeden vagy Debrecenben. A tervezés folyamatában a diákok nagymértékben bevonásra kerültek, azonban a lekérdezést egy közvéleménykutató cég által valósították meg. A kutatás célja identitásvizsgálat volt, amelynek keretében az ipari, gazdasági tényezők figyelembe vételével összeállítottak egy item-soros kérdéssort és egy percepciókat mérő kérdéssort. A kutatásban mérték a lokális, nemzeti és az európai identitást egyaránt. Az egyik legfőbb kérdésfelvetés az volt, hogy a járműipar jelent-e identitásképző elemet, illetve hogy milyen tényezők határozzák meg az identitást – mennyiben játszik szerepet ebben a régi győri, vagy Győrhöz köthető ipari háttér, a történetiségi dimenzió, illetve a családi háttér – a családi viszonyok, a korábbi generációk munkaköre. A kérdésfeltevések során kifejezetten ügyeltek arra, hogy megtartsák az eredeti kutatási célt és koncepciót, azaz

hogy identitásvizsgálatot végezzenek (és ne legyen attitűdvizsgálat az eredmény) –, amelyet tipikusan nem kérdőíves módszerrel szokás mérni, hanem inkább kvantitatív módon, jellemzően mélyinterjúk által. A kérdéseket ezért nagy precizitással állították össze. A minta nagysága, azaz a közvéleménykutató cég által lekérdezettek száma 3000 fő volt – ennek kb. a 60%-át telefonszám alapján kérdezték le, a maradékot pedig utcai lekérdezés útján. A kutatás során összesen nyolc munkacsoportban dolgoztak, amelyeket a minimál-operacionalizálás jellemzett, természetesen a szakmaiság keretein belül. A kutatás adatai jelenleg még nem kerültek teljesen feldolgozásra, ezért konzekvenciákról még nem lehetséges beszélni a győri identitásvizsgálat keretében.

Az előadás-sorozatot Barna Ildikó, a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem Társadalomtudományi karának oktatója zárta „Budapestinek lenni – a helyhez való viszony meghatározó tényezői Budapesten” című előadásával. Ez volt a kampuszon az első igazán nagy hangvétellű kutatás, amelyben a hallgatóknak meghatározó szerepe volt. A kutatás célja a budapestiek helyhez való viszonyának vizsgálata volt. Ennek okán már a konceptualizáció során környezetpszichológiailag el kellett határolni egymástól a tér (space, alapterület) és a hely (place, személyessé vált tér) fogalmát. Ennek alapján fogalmazódott meg a kiinduló gondolat, miszerint az identitás

alakulására hatással van a fizikai környezet. Majd az operacionalizálás során a helyérzet két dimenziója került elhatárolásra: az affektív helyérzet, a helykötődés – és a kognitív helyérzet, a helyidentitás. A mintában összesen 1000 fő szerepelt, akiket a hallgatók személyesen kérdeztek le – kérdezőbiztosi adatfelvétellel. Az elemzéshez három szintre kellett bontani a mintát: Budapest, környék és egyén perspektívákra, amelyek alapján létre lehetett hozni az identitás-mérőszámokat. A különböző szinteket külön vizsgálták és értékelték. A kutatás eredményei alapján megállapítható, hogy Budapest-szinten a bel-budai környéken a legkedvezőbb a helyzet, míg a legkisebb az otthonosság és a kötődés-érzet az észak-budapesti peremkerületekben. Környék-szinten elmondható, hogy a relatív mutatók alapján a belvárosiak a legkevésbé elégedettek, és ők érzik a legkevésbé otthonosan magukat a környékükön, illetve a kötődésük is alacsony fokú. A skála másik végén bel-Buda található. Az egyéni szinten, ahol a lakásminőség és a beágyazottság mentén történt a mérés, levonható a következtetés, hogy a legrosszabb helyzetben ismét a belvárosiak vannak, míg a legjobb a 20-21-22-23. kerület lakosainak érzete. A három szint átfogó és részletes elemzése után az így nyert mutatók, indexek és eredmények felhasználásával megtörtént a három szint kölcsönhatásának vizsgálata egy elméleti modell segítségével. A hipotézis az volt, hogy a környék-szint közvetítő funkcióval bír az egyéni és a budapesti szintek között. A hipotézis beigazolódott. A modell minden mutató szerint illeszkedett, és megállapíthatóvá vált, hogy a szintek egymásra épülnek. Konzekvenciaként megállapítható, hogy a társas beágyazottság magyarázza a kötődést, és a lakásminőség magyarázza az otthonosságot. A minta nagysága és a mutatók nagy száma jelentős perspektívákat rejt magában, számos továbblépési lehetőség rejlik még a kutatás eredményeiben és adataiban.

Az előadásokat és egy rövid szünetet követően egy kötetlen beszélgetésre nyílt lehetőség a hallgatók bevonásáról az egyes kutatásokba az egyes karok oktatói illetve a diákok között. Mind pedagógiailag, mind szakmailag ez igen nehéz kérdés minden egyetem számára – különböző okokból kifolyólag. Van, ahol a bevonható emberanyag korlátozottsága jelenti a legnagyobb problémát (pl. Győrben), míg máshol a hallgatók motiváltságának és kötelességtudatának maximalizálása (pl. az ELTE-n). Általános kihívásként jelent meg minden kar vonatkozásában az új, kétszintű felsőoktatási modell okán kialakult helyzet – és egyben a tömegképzés, továbbá a szociológia-ipar megváltozása. Erre Debrecenben úgy igyekeznek megoldást találni, hogy nagy hangsúlyt fektetnek a gyakorlati órákra, de egyre inkább az alkalmazott szociológia irányába igyekeznek tenni a hangsúlyokat az alapszakon, míg az elméleti tárgyak és kérdések inkább a mesterszakon jelennek meg. Mindenütt megfigyelhető tehát az ipar-jellegűvé válás, a kétszintű

rendszer érezhető változásokat hozott az oktatásban, a gyakorlatok mennyiségében, minőségében, lefutásában. Az alkalmazott szociológiára nagy a kereslet, és a BA diploma általában ezekre a feladatkörökre megfelelő háttérrel nyújt. Általános pedagógiai problémaként jelentkezik mindenütt a közoktatásból az egyetemre hozott gátlások és korlátok fennállása. Ezek nehézséget jelentenek az önálló munkára, önálló gondolatokra és kérdésfölvetésekre alapozó kutatási feladatok elvégzésére során, amellyel a pedagógiai képzésben nem részesült oktatóknak nemegyszer nem könnyű megoldást találniuk – főleg a nagycsoportos szemináriumi órák kereteiben. Azonban erre az egyetemek sem reagálnak megfelelően. A terepmunka, a gyakorlatok tapasztalatszerzési szempontból is kiemelkedően fontosak. Azonban kérdéses az, hogy mit milyen mélységben kell megismerniük a hallgatóknak – de ahhoz, hogy a hallgatónak módja legyen választania a lehetőségek közül, minél több ismeretanyaggal, elméleti alap-tudással kell megismerkednie, hogy rendelkezzen egy olyan bázissal, ahonnan el lehet rugaszkodni a későbbiekben, a specifikáció során.

MUNKAERŐPIAC ÉS POLITIKA: RADIKALIZÁLÓDÓ MUNKAVÁLLALÓI CSOPORTOK A 2010-ES VÁLASZTÁSOK UTÁN

Bevezetés

E tanulmány a 2010-es European Social Survey (ESS) munkavállalói blokkjának elemzésére épül. Az elemzés során elsősorban azt szerettük volna megtudni, hogy a fizetett munkát végző munkavállalói réteg perceptált munkakörülményei és politikai attitűdjei hogyan alakultak egy mély társadalmi-gazdasági és politikai válsággal jellemezhető időszakban. Az ESS kutatásból képet kaphattunk arról, hogy a munkavállalók miként érzékelik a munkaerő-piaci változásokat, saját munkahelyükön mennyire integráltak, elégedettek, illetve, hogy milyen a pártokhoz és a demokratikus intézményrendszerhez való viszonyuk. Az ESS kutatás lehetőséget nyújtott annak vizsgálatára is, hogy a 2010-es kormányváltást követően nagyjából fél évvel hogyan alakult a munkavállalók radikalizációja, pártpreferenciája, illetve, hogyan változott a politikai pártoktól való elfordulás mértéke. Az ESS adatbázisa mellett a 2003-as nemzetközi SIREN kutatás¹ eredményei is fontos információkkal szolgáltak a munkavállalói percepciók mélyebb megértéséhez.

A 2010-es ESS kutatás egyik legmegdöbbentőbb eredménye, amely további vizsgálódásokat igényel, és amely indokolja a tanulmány témaválasztását, hogy az adatok szerint a 2010-es választásokon a fizetett munkát végzők 20%-a, míg az inaktívak „csupán” 7%-a szavazott a Jobbikra. Az eddigi radikalizáció-elméletek ismeretében azt várhatnánk, hogy egy globális válsághelyzetben, amikor a vesztesek aránya óriásira duzzad, az inaktívak, a munkanélküliek, vagyis az inkább vesztesnek tekinthető csoportok fognak jelentősebb mértékben a szélsőségek felé tolni, és hogy az ő elégedetlenségükön keresztül kialakuló támogatói attitűdök vezethetnek elsősorban a szélsőséges pártok előretöréséhez.

A 2010-es ESS vizsgálat lehetőséget nyújtott a tanulmány fő hipotézisének tesztelésére, miszerint a már a rendszerváltás óta meglévő, de a válság során felerősödő neofordai munkakörülmények jelentős mértékben hozzájárulhattak a munkavállalók jobboldali

¹ A SIREN EU-5-ös kutatási program keretében mélyinterjúk és országos reprezentativitású kérdőíves vizsgálat készült, amelyek a társadalmi-gazdasági változások foglalkoztatásra, illetve a munkafeltételek alakulására gyakorolt hatását, valamint az ezzel kapcsolatos szubjektív percepciókat és egyéni reakciókat vizsgálta nyolc európai országban (Ausztria, Belgium, Dánia, Franciaország, Németország, Magyarország, Olaszország és Svájc) 2001 és 2004 között.

radikalizációjához. Az említett neofordi berendezkedés olyan munkával kapcsolatos percepciók mentén jellemezhető, mint a munkahelyi autonómia, participáció, és állásbiztonság hiánya, a nagy munkateher és a munkahelyi elégedetlenség, amelyek mind olyan munkával kapcsolatos itemek, amelyek már más, a radikalizáció folyamatát kutató vizsgálatokban (például a már említett SIREN kutatásban) is felmerültek a neofordi munkaszervezet címkéje nélkül. Hipotézisünk szerint e munkakörülményekkel kapcsolatos percepciók hozzájárulhatnak az aktív munkavállalók elégedetlenségéhez, kiábrándultságához és végső soron radikalizációjához. A tanulmányban a neofordi modell korábbi kutatásokra és szakirodalmakra támaszkodó elméleti bemutatását, az ESS 2010 változói mentén empirikus vizsgálatát, valamint a jobboldali radikalizáció jelenségével való kapcsolatát helyeztük a vizsgálódás középpontjába.

Vizsgálatunk során mindezeket, és a munkavállalók radikalizációjára utaló attitűdöket egy három klaszteres munkavállalói nyertes-vesztes stratifikáció mentén elemeztük, amely csoportokat a munkahelyi autonómia és participáció, a munkateher és az állásbiztonság változása, a munkahelyi elégedettség, valamint a munkavállaláshoz szorosan kapcsolódó anyagi feltételek főkomponensei, és a munkavállalást elősegítő iskolai végzettség segítségével hoztuk létre. Végül a társadalmi integráció, a foglalkozási presztízs és jövedelmi státusz, az anómia és az outgroup-elutasítás diszk-

rimináló függvényeinek segítségével különítettük el a munkavállalói csoportokat egymástól. A tanulmány első fejezetében röviden bemutatjuk azokat a főbb társadalmi és gazdasági, valamint munkaerő-piaci változásokat, illetve a rendszerváltással járó átalakulásokat, amelyek fontos elméleti háttérrel nyújtanak az empirikus elemzés értelmezéséhez. A tanulmány második fejezetét a különböző munkaszervezeti modellek (a fordizmus, posztfordizmus, neofordizmus és hibrid modellek) bemutatásának szenteljük. A tanulmány harmadik fejezetében bemutatjuk a változások magyar munkaerő-piacra, illetve a munkaszervezeti modellekre és a szélsőséges jobboldali attitűdökre gyakorolt hatását, valamint a SIREN kutatás azon kvalitatív és kvantitatív eredményeit, amelyek kapcsolódnak a tanulmány tematikájához és segíthetik az aktív, de neofordi munkakörülmények közt dolgozó munkavállalók radikalizációjának megértését. E fejezetben kerül bemutatásra a 2008-as válság munkaerő-piacra, illetve a munkavállalók percepcióira gyakorolt hatása is, valamint azok a szociálpszichológiai elméletek, amelyek segíthetnek megérteni a neofordi munkakörülmények közt dolgozó munkavállalók radikalizációjának jelenségét. A negyedik fejezetben a bemutatott elméletek mentén megfogalmazzuk a tanulmány elméleti keretét, valamint felvázoljuk a neofordizmus és a jobboldali radikalizáció folyamatának lehetséges kapcsolatát. A tanulmány ötödik fejezetében meghatá-

rozzuk a kutatás hipotéziseit, a kialakított elméleti koncepciót empirikus módszerekkel teszteljük, ismertetjük a főbb gyakorisági eloszlásokat, a létrehozott főkomponenseket és a munkavállalói tipológiát, valamint a diszkrimináló függvényeket. A tanulmány záró fejezetében összefoglaljuk a vizsgálat eredményeit és megfogalmazzuk a tanulmány konklúzióit.

1. Társadalmi-gazdasági változások a '90-es években

A 2010-es ESS adatbázis radikális attitűdökkel kapcsolatos eredményeinek értelmezéséhez kulcsfontosságú a jelenlegi munkaerő-piaci és foglalkoztatási feltételeket létrehozó gazdasági változások rövid áttekintése. A munkaerőpiac és a foglalkoztatás alakulása szempontjából a 90-es éveket tekinthetjük fordulópontnak. A változások ket-tős természetűek voltak. Egyrészt a Nyugat-Európában lezajló és Magyarországra is beszivárgó változásokat, másrésztől specifikusan a rendszerváltással járó átalakulási folyamatokat is figyelembe kell vennünk. A Nyugat-Európában lezajló globalizáció, li-beralizáció és dezindusztrializáció, valamint a neoliberális gazdaságpolitika alapvető változásokat hoztak a munka világában.² A globalizáció, a világgazdaságba való bekapcsolódás megkövetelte a neoliberális gazdaságpolitika alkalmazását és óriási versenyt generált. A verseny fokozódásával párhuzamosan a munkavállalóknak számolniuk kellett a jóléti rendszerek visszaszorulásával is.

1.1. Munkaerő-piaci átalakulások

A foglalkoztatási szerkezet-változás során az ipari szektorról a szolgáltatási szektor-ra tolódott a hangsúly. A dezindusztrializáció mértékét mutatja az OECD statisztikája is, amely szerint az akkori EU 15 országok ipari szektorban dolgozó munkavállalóinak száma 1971 és 1999 között 44,1%-ról 29,1%-ra csökkent.³ A kilencvenes évek átalakulási folyamatainak másik fontos jellemzője volt a csökkenő foglalkoztatottság és a növekvő munkanélküliség. Az Európai Unió munkanélküliségi ráta 1993-ban és 1999-ben is közel 10%-os volt.⁴ Az 1960-as évekig az európai munkanélküliségi ráta legendásan alacsony volt, majd a hetvenes évektől lassú, de folyamatos emelkedésnek lehettünk tanúi, amelyet a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején egy ugrásszerű emelkedés váltott fel.⁵ Jól szemlélteti ezt a folyamatot, hogy például 1980-ban Németországban a munkanélküliségi ráta még nem érte el a 3%-ot, majd rendre minden évben 1-1,5 %-kal

² Lásd még Grajczjár István 2007 *Utak a szélsőjobboldalhoz*. In Boda Zsolt – Kovách Imre – Szoboszlai György szerk. *Hatalom, közbeszéd, fejlesztéspolitika. Elemzések politikai jelenségekről. Műhelytanulmányok 4.*, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 28-45.

³ Forrás: *OECD Historical Statistics, OECD (2000)*.

⁴ Az Európai Unióra vonatkozó adatok forrása: *OECD (1999) és OECD (2000)*.

⁵ Blanchard, J. O. 2004 *Explaining European Unemployment, Research Summary, National Bureau of Economic Research, Forrás: <http://www.nber.org/reporter/summer04/blanchard.html>*, Utolsó letöltés ideje: 2014.02.28.

növekedett.⁶ Tovább árnyalhatja a képet, hogy a munkanélküliek átlagosan mennyi időt töltöttek a munkaerő-piacon kívül. Az Európai Unióban 1998-ban már 50,1% volt az egy éve, vagy annál hosszabb ideje munkanélküliek aránya, míg 1992-ben a 20%-ot sem érte el ez az érték.⁷ Ezek az átalakulások, a munkanélküliség, illetve annak folyamatos fenyegetése, a változásokhoz való alkalmazkodás nehézségei pedig a munkavállalók széleskörű bizonytalanság- és igazságtalanság-érzetéhez vezettek.

A Nyugat-Európában lezajló változások azonban nem csak a munkanélküliség emelkedését hozták magukkal. Az új menedzsment-technikák révén azokat a munkavállalókat is érintették a változások, akiknek megfelelő képzettségüknek köszönhetően sikerült megtartaniuk a munkájukat. A korábbi állami és magántulajdonra épülő vegyes-gazdaságot és a merev munkaerő-piacot egy flexibilis és változékony, folyamatos kiélezett versenyt jelentő világ gazdaság váltotta fel, így a már említett új menedzsment-technikák is rugalmasságot, kreativitást és önállóságot követeltek meg a munkavállalóktól. A határozatlan idejű munkaszerződések helyett előtérbe kerültek a határozott idejű, projekt-jellegű,⁸ és más atipikus foglalkoztatási formák, elterjedt a táv- és részmun-

ka is. Megjelentek a munka világában az olyan fogalmak, mint a life long learning és a tudás alapú gazdaság/társadalom. A munkahelyeken általánossá vált a kompetencia alapú szemlélet a kiválasztás és a képzés területén. A versenyképesség ebben az új gazdaságban a humán tőke függvényévé vált. A versenyben való helytálláshoz pedig új ötletek magalkotására képes, innovatív munkaerőre volt szükség.

Az OECD 1998-as meghatározása szerint „a humántőke-állomány a tudás, a kompetenciák és egyéb olyan gazdaságilag releváns tulajdonságok összessége, amelyekkel a munkaképes korú népesség rendelkezik”.⁹ A 2001-es OECD-fogalom szerint pedig az emberi tőke nem más, mint „az egyénben megtestesült tudás, készségek, kompetenciák és sajátosságok, amelyek megkönnyítik a személyes, a társadalmi és a gazdasági jólét megteremtését”.¹⁰ Mindezek a menedzsment-technikai változások, a munkaerő-piaci elvárások átalakulása és az OECD törekvései, irányelvei a tudásalapú társadalom létrehozására Nyugat-Európában a gazdasági változásokra adott reakcióként értelmezhetőek. A gazdaság és a munkaerőpiac átalakulása arra készítette a nyugat-európai döntéshozókat, a gazdaság szereplőit és a munkaerő-piacot, hogy alkalmazkodjanak a folyamatos verseny kihívásaihoz, az alkalmazkodásnak pedig az emberi tőke, a tudás, és az innováció felértékelődése volt egyik lehetséges formája.

⁶ OECD *Employment Outlook* (1984).

⁷ Nagy Gyula 2000 „Munkanélküliség a kilencvenes években”. In *Társadalmi riport 2000*, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György szerk. Budapest, TÁRKI, 79-98. Forrás: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a844.pdf>, Utolsó letöltés ideje: 2014.01.25.

⁸ A kapitalizmus új, negyedik, projekt-rendjéről lásd bővebben: Boltanski, Luc – Chiapello, Eve 1999 *Le nouvel esprit du capitalisme*. Gallimard, Paris – idézi Gabrielle Balazs et al. *ibid.* 2001.

⁹ OECD „*Education at a Glance*” („Oktatási körkép”) 1998.

¹⁰ „*The Well-being of Nations*” („A nemzetek jóléte”) 2001.

1.2. Változások Magyarországon: Rendszerváltás és gazdasági visszaesés

Ezek a fent említett globális szintű változások részben Magyarországra is beszivárogtak, ugyanakkor a rendszerváltás után egészen más jellegű kihívásokkal is szembe kellett néznünk. A rendszerváltás utáni gazdasági állapotokat demonstrálja a GDP-értékek drámai visszaesése, mely fontos jellemzője volt a kilencvenes évek gazdasági depressziójának. A TÁRKI kutatása szerint az 1990 és 1993 közötti négy évben több mint 18%-kal csökkent a GDP, és az 1999-es értékek is 0,6%-kal 1989-es értékek alatt maradtak, illetve az 1990-es évek adatait is csupán 0,3%-kal múlták felül.¹¹ A rendszerváltás után Magyarország gyakorlatilag a csőd szélére került, ezzel együtt pedig a magyar gazdaság munkaerő-piaci és foglalkoztatási szempontból nagyon alacsony értéken stabilizálódott. A rendszerváltással megszűnt a teljes foglalkoztatottság illuzorikus állapota, megjelent és állandósult a munkanélküliség. Az 1990 és 1992 közötti rövid időszakban több mint félmillió munkanélküli tömegről beszélhetünk.¹² A munkanélküliségi ráta 1993-ban volt a legmagasabb 11,9%-os értékkel.¹³ 1989 és 1992 között 1.174.000 munkahely szűnt meg, a teljes foglalkoztatottság 22,3%-kal csökkent, majd 1993 és 1998 között újabb 343.000 munkahely megszűnésével a foglalkoztatottság 8,4%-kal csökkent.¹⁴ A KSH adatai szerint Magyarországon 1989 és 1999 között a népesség 3,2%-kal, ugyanakkor a foglalkoztatottak száma közel 28%-kal csökkent.¹⁵ A változó munkakörülmények sokakat kiszorítottak a munkaerő-piacról, az idősebbek a munkanélküliség elkerülésére tömegesen választották önkéntesen a nyugdíjat, míg másokat nyugdíjba küldtek. A fiatalok a lehetőségek egyre szűkülő kínálata elől jobb esetben az iskolapadban találtak menedéket. Az új menedzsment-technikák beszivárgásával a legtöbb munkavállaló számára új és a korábbiakhoz képest merőben más elvárások jelentek meg. A folyamatos képzés igénye, a kompetencia alapúság, a fokozódó verseny sokakat – megfelelő képzettség hiányában – kiszorított az immár más jellegű elvárásokat támaztó munkaerő-piacról.

¹¹ Oblath Gábor – Pula Gábor 2000 „Makrogazdasági folyamatok és szerkezeti átalakulás a kilencvenes években Magyarországon” In Társadalmi riport 2000. Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György szerk. Budapest, TÁRKI, 46-78. Forrás: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a843.pdf> Utolsó letöltés ideje: 2014.03.28.

¹² Nagy Gyula 2000 „Munkanélküliség a kilencvenes években”. In Társadalmi riport 2000. Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György szerk. Budapest, TÁRKI, 79-98. Forrás: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a844.pdf> Utolsó letöltés ideje: 2014.01.25.

¹³ Nagy Gyula 2000u.o.

¹⁴ Grajczár István 2008 Válság és változás: Utak a jobboldai radikalizmushoz, Doktori disszertáció, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia, 16. old.

¹⁵ Oblath Gábor – Pula Gábor 2000 u.o.

1.3. Külföldi tőke beáramlása és a privatizáció folyamata

A gazdasági feltételek átalakulásának másik fontos eleme volt a keleti KGST piacokra való export jelentős visszaesése és ezzel párhuzamosan, illetve ezt ellensúlyozva pedig a nyugati, magasabb minőségi követelményű piacok felé való nyitás, a nyugati export növekedése. 1999-ben a keletre történő export az 1989-es évi kivitelnek csupán a 63%-át tette ki, míg a nyugati exporté közel 230%-kal növekedett az 1989-es értékhez képest.¹⁶ A keleti piacokhoz való kötődés kettős természetű volt. Magyarországra a Szovjetunióból úgynevezett „kemény” áruk (a világpiacon is eladható nyersanyagok és energiahordozók) érkeztek, amelyekért mi „puha” árukkal (pl. élelmiszerek) fizettünk. A Szovjetunió célja az volt, hogy a keleti blokk szükségleteit lehetőség szerint a tömbön belül tartsa és azokat a belső piacok segítségével elégítsék ki, ugyanakkor ezt az ideológiai célt nem sikerült megvalósítani, a Nyugattól való függés mindig is része volt a rendszernek, azonban a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok átrendeződését a politikai események (a Szovjetunió összeomlása) katalizátorként felgyorsították.¹⁷

A Nyugathoz való közeledés másik fontos eleme volt a külföldi tőke beáramlása,

¹⁶ Oblath Gábor – Pula Gábor 2000 *Ibid.*

¹⁷ Köves András 2003 *A KGST-kereskedelemtől az EU csatlakozásig, A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra, I. Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban. Közgazdasági Szemle, L. évf., július-augusztus, 635-653., Forrás: <http://www.epa.oszk.hu/00000/00017/00095/pdf/04Koves.pdf>. Utolsó letöltés ideje: 2013.12.13.*

a közvetlen tőke-befektetések, a privatizáció és a zöldmezős beruházások megvalósítása. A vegyes vállalatok létesítése már a hetvenes évektől lehetővé vált Magyarországon, 1989-ben pedig a térségben elsőként nyitottuk meg az utat a közvetlen külföldi tőkebefektetések előtt. A privatizáció Magyarországon három nagyobb szakaszban zajlott le: 1990 és 1992 között jellemzően a nagy iparvállalatok kerültek külföldi tulajdonba, 1992 és 1994 között a közepes méretű állami vállalatok, majd 1995 és 1996 között a nagyobb közszolgáltató cégek, például a telekommunikációban érdekelt vállalatok privatizációja ment végbe.¹⁸ A privatizáció keretében 1991 és 1997 között 4,6 milliárd euró befektetés valósult meg.¹⁹ A privatizáció mértékét mutatja továbbá, hogy Magyarországon a kilencvenes évekre a külföldi cégek a bruttó export 72%-át adták és a munkavállalók 25%-át foglalkoztatták.²⁰ A 2007-es transznacionalizálódási, vagyis a külföldi tulajdonú vállalkozások súlyát mutató index is azt mutatja, hogy Magyarország élen járt a külföldi tőke vonzásában (ez az index tartalmazza a tulajdoni részesedést, az export teljesítményt, a foglalkoztatást és a beruházási volument is).²¹

¹⁸ *Commission 2000 Hungary 2000, Regular report from the Commission on Hungary's progress towards accession, 8. November 2000.*

¹⁹ *Magyarország 1989–2009 A változások tükrében (2010), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo1989_2009.pdf. Utolsó letöltés ideje: 2014.01.22.*

²⁰ *OECD (1999) Economic Surveys: Hungary 1999. OECD, Paris, 72-73.*

²¹ *Mihályi Péter 2010 A privatizáció enciklopédiája, Forrás: <http://econ.core.hu/file/download/privatizacio/ertekeles.pdf>. Utolsó letöltés ideje: 2013.12.10.*

A külföldi tőke beáramlása magával hozta a nyugati menedzsment-technikákat is és ezzel együtt ugyanazokat a munkavállalókat érintő gondokat és nehézségeket, amelyekkel a nyugat-európai munkavállalóknak kellett megküzdeniük a nyolcvanas évek közepétől kezdődő gazdasági és társadalmi változások következtében. Az új nyugati elvárások a magyar munkaerő-piacon is hangsúlyozottan a flexibilitásra, mobilitásra, az alkalmazkodási képességre helyezték a hangsúlyt és a munkavállalókra azt a szerepet rótták, hogy rugalmasan alkalmazkodjanak a folyamatosan változó munkakörülményekhez, vagyis a legfőbb erény a bizonytalansághoz, a bármihez és mindenhez való alkalmazkodás lett. Ezzel együtt pedig a külföldi tőke beáramlása csak részben enyhített a gazdasági gondokon: ugyan hozzájárult a munkaerőpiac stabilizációjához, de jellemzően az alacsony hozzáadott értéket jelentő munkák terjedtek el, a gazdaság innovációs aktivitása alacsony szinten és egyenlőtlen formában stabilizálódott, a magyar tulajdonú cégeknél az innovációk elmaradtak²² és ezekkel a folyamatokkal összhangban egy speciális munkaszervezeti modell, a neofordizmus dominanciája valósult meg a magyar munkaerő-piacon.

1.4. A társadalmi integráció és identifikáció nehézségei

A külföldi tőke beáramlása további jelentős változásokat indukált a munkaerő-piacon. A mezőelmélet²³ logikáját követve a gazdasági mezőben jelentkező bizonytalanság bizalom- és értékvesztés, kiábrándultság formájában megjelenik a kulturális és a politikai mezőben is. A társadalmi mezők és az azokban zajló folyamatok közti szoros kapcsolatra utal a társadalmi integráció és a munka világában tapasztalt szoros kapcsolata is. Számos elmélet szerint a munkavállalók társadalomhoz való kötődésének, integrációjának és identifikációjának fő közvetítője a munkaerőpiac, a munkahely.²⁴ Feldman szerint négy indikátora van a munkahelyi identifikációnak, a „munka-közpon-túság” (work centrality), a karrierrel való elégedettség (career satisfaction), a munkahelyi besorolás (job level), és a fizetés.²⁵ Ezek a tényezők nagyon fontos szerepet játszanak az énkép kialakításában és az identifikációban, hiszen ha a munkahely „magára hagyja” a dolgozókat, ha nem tudják kibontakoztatni kreativitásukat, ha minimális munkahelyi

²² Makó Csaba – Illésy Miklós – Csizmadia Péter 2008 *A munkahelyi innovációk és a termelési paradigmaváltás kapcsolata. A távmunka és a mobilmunka példája. Közgazdasági Szemle, LV. évfolyam, December. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00154/pdf/03mako-illessy-csizmadia.pdf>. Utolsó letöltés ideje: 2014.02.16.*

²³ Bourdieu, Pierre 2000 *A mezők logikája. In Felkai–Némedi–Somlai szerk. Szociológiai irányzatok a XX. században. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 418-430.*

²⁴ Brett – Stroh 2003– Major et al 2002; Maume – Bellas 2001; Wallace 1997 idézi Greenhaus, Jeffrey H. et al. 2012 *Relations of work identity, family identity, situational demands, and sex with employee work hours. Journal of Vocational Behavior, Április. On-line: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0001879111000625>*

²⁵ Feldman 2008 idézi Greenhaus et al. 2012 *Relations of work identity, family identity, situational demands, and sex with employee work hours. Journal of Vocational Behavior, Április, On-line: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0001879111000625>*

autonómiával sem rendelkeznek, ugyanakkor extrém mértékű túlterheltséget élnek át, amellyel – percepcióik szerint – a fizetésük és a megbecsültségük nem áll arányban, akkor a munkahelyhez való kötődés és integráció kudarcot vallhat, a szakmai identifikáció csorbát szenvedhet és végső soron a társadalmi kötődés is meglazulhat. Ezek a vesztesnek tekinthető munkavállalói csoportok dezintegrált, anomikus és depresszív állapotba kerülhetnek, amely pedig kiábrándultságukkal együtt nyitottá teheti őket a jobboldali radikális szólamokra, a szélsőséges jobboldali pártokkal való szimpátiára.

Amennyiben az emberek bizonytalanságot kényszerülnek átélni az olyan fontos területen, mint a munka világa, akkor célpontjai lehetnek az olyan szélsőséges radikális csoportok üzeneteinek, amelyek a tiszta prototípusok és a nemzet imaginárius képzetének biztonságát kínálják.²⁶ Ezt támasztották alá a 2001 és 2004 között zajló nemzetközi SIREN vizsgálat eredményei is, ahol a kutatás kvalitatív fázisában a kutatók egyértelműen úgy találták, hogy „...a kérdezettek életében a munka központi jelentőséggel bír, amely nemcsak anyagi biztonságot jelent. Kivétel nélkül minden kérdezettnél, bármilyen társadalmi milióból származott, bármilyen életutat járt végig, a munka kivételes fontossággal jelent meg mint életstrukturáló erő, amely hozzájárult a társadalmi integrációhoz, az

önbecsüléshez és a társadalmi identitáshoz”.²⁷ Ennek szellemében pedig kiemelten fontos, hogy a munkavállalók milyen munkaszervezeti berendezkedésben, milyen munkakörülmények közt dolgoznak, mennyire képesek a munkahelyükkel, annak céljaival, működésmódjával azonosulni, integrálódni.

2. A munkaszervezeti modellek változása

A nyolcvanas évektől kezdve felélénkültek a munkaszervezeti modellekkel kapcsolatos viták és kutatások, melyek középpontjában a taylori és a fordii elvek meghaladása, vagy éppen újraéledésének kérdése volt. Az úgynevezett „munkafolyamat-iskola” képviselői két táborra szakadtak a fordii munkaszervezési elvek továbbélésének kérdésében.²⁸ „A munkafolyamat-iskola egyes képviselői a ‚posztfordizmus’ megjelenését hangsúlyozzák,²⁹ ami a nagyfokú önállóságon alapuló, kreatív munkavégzési formák kialakulását és elterjedését foglalja magában. A posztfordizmus szakítást jelent a fordii munkaszervezési eljárások közvetlen ellenőrzésen és szoros felügyeleten alapuló modelljével, és a munkavállalói önállóságot hangsúlyozza. Az irányzat más képviselői – empirikus

²⁷ *Grajczár István – Tóth András 2013 Válság és változás. Utak a jobboldali radikalizmushoz. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 70.*

²⁸ *Keszi Roland (é.n.) A távmunkavégzés munkaszervezeti bevezetését meghatározó tényezők öt európai régióban. Szervezet-szociológiai modellkísérlet. Forrás: http://www.infonia.hu/digitalis_folyoirat/2007_2/2007_2_keszi_roland.pdf. Utolsó letöltés ideje: 2014.02.13.*

²⁹ *Sandberg, A. 1995 Enriching Production Perspectives on Volvo's Uddevala Plants as an Alternative to Lean Production. Ewebury, Aldershot.*

²⁶ *Grajczár István – Tóth András 2013 Válság és változás. Utak a jobboldali radikalizmushoz. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 64.*

kutatási eredmények alapján – a neofordista törekvések dominanciáját hangsúlyozzák a munkafolyamatban, amelyek a szigorú ellenőrzésre, a hatáskörök felosztására és a hierarchia erősítésére építenek”.³⁰ A következő fejezetekben röviden összefoglaljuk ennek a két munkaszervezeti modellnek, a posztfordi és a neofordi rendszernek a legfőbb jellemzőit.

2.1. A fordista/taylorista modell

Ha egy egyszerű sémában képzeljük el a munkaszervezeti modellek rendszerét, akkor a fordizmus/taylorizmus-posztfordizmus-neofordizmus hármasszerkezetét használhatjuk ezek leírására. A neofordi és a posztfordi modell vizsgálatához vissza kell nyúlnunk a fordin és a taylori elvekhez, hiszen az ezekhez való hasonlóságuk vagy különbségük mentén tipizálhatjuk ezeket a munkaszervezeti formákat. Taylor „A tudományos irányítás alapelvei” c. könyvében olyan módszert dolgozott ki, amivel kiküszöbölhető a munkavállalók feltételezett, szándékos teljesítmény-visszafogása. Az első elv szerint a munkavállaló szaktudását függetleníteni kell a munkafolyamattól, minden tudást, amivel a munkafolyamatról rendelkezik a menedzsment kezében formalizáltan kell koncentrálni. Ezzel szoros összefüggésben a második elv kimondja, hogy minden, a munkához kapcsolódó szellemi feladatot el kell választani a munkavállalótól és a tervező részleghez kell csatolni. A harmadik elv szerint a menedzsmentnek a munkafolyamatot egyszerű részfeladatokra kell bontania és csak ezeket a részfeladatokat és a feladat pontos végrehajtási módját és idejét kell a munkavállalókkal közölni.³¹ Taylor módszerével egy, a tőkéshez maximálisan lojális mérnökökből álló hierarchia-szint beépítésével a munkavállalókat és szaktudásukat elszakították egymástól, a munkafolyamatokat mérnöki pontossággal apró részletekre bontották és egy standardizált idő- és mozdulat-elemzéssel a lehető legnagyobb mértékben meghatározták, hogy mit, hogyan és mennyi idő alatt kell a munkavállalóknak végrehajtaniuk. ‚Ideális’, vagyis a taylori szemlélet szerint megfelelő esetben ezzel a módszerrel a munkavállaló kreativitása, önállósága meg sem jelenik a rendszerben, pontosan előre kalkulálható a tevékenysége és nincs lehetőség a feltételezett, szándékos teljesítmény-visszatartásra.

Ford gyáraiban ezt a taylori rendszert honosította meg és valósította meg a gyakorlatban. A tömegtermeléssel megjelenő fordin munkaszervezeti modellben a munkavállalóknak apró részletekre bontott, monoton munkafeladataik voltak, pontosan meghatározott időre és minőségben kellett ezeket elvégezniük. Az önállóságnak, kreativitásnak nem engedett teret a rendszer, a munkavállalóknak mint gépeknek kellett dolgozniuk, gyakorlatilag semmilyen döntési

³⁰ Keszti Roland (é.n.) *Ibid.*

³¹ Matheika Zoltán 2008 *Rugalmas termelési rendszerek, avagy a taylorizmus meghaladhatósága. Fordulat, tavasz, 2. szám, Forrás: <http://fordulat.net/pdf/2/matheika.pdf>, (Utolsó letöltés ideje: 2013.12.15.)*

jogkörrel, autonómiával nem rendelkeztek. Az új rendszerben megnövekedett a hierarchia lépcsőfokainak száma, ezzel együtt pedig a hierarchia alján lévő munkavállalók kiszolgáltatottsága, amely ellen hatékony szakszervezeti érdekvédelem hiányában nem tudtak védekezni. A folyamatos munkaerő-túlkínálat pedig egyrésztől állandó utánpótlást tudott biztosítani a munkaadóknak, másrésztől pedig állandó bizonytalanság-érzetet a munkavállalóknak.³²

Matheika Zoltán felhívja rá a figyelmet, hogy egyes elméletek szerint a taylorizmus elvileg kiküszöbölhetetlen a kapitalista rendszerben, hiszen a rendszer az elidegenedett munkás kontrollálásának legjobb módját, vagyis a teljesítmény-visszatartás megszüntetésének lehetőségeit vélte megtalálni.³³ Ez az állítás, vagyis az, hogy a kapitalizmusban a taylori kontroll alkalmazása kikerülhetetlen lenne, a tanulmány további, a posztfordi munkaszervezettel foglalkozó fejezeteiben még újabb jelentésárnyalattal fog gazdagodni. Matheika Zoltán bemutat olyan szakirodalmi megközelítéseket is, amelyek a taylorizmus marxi elvekkel való összevetését szorgalmazzák, vagyis, amelyek szerint a taylorizmus nem más, mint a munka tőkének való tényleges alávetése azáltal, hogy a munkás immár nemcsak a termelőeszközöktől van megfosztva, hanem a munkafolyamat feletti kontrolltól is.³⁴

³² Kuczi Tibor 2011 *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Forrás: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_11_Kuczi_Tibor_Kisvállalkozas_es_tarsadalmi_kornyezet/ch03s04.html. (Utolsó letöltés ideje: 2014.01.27.)

³³ Matheika Zoltán 2008 *Ibid.*

³⁴ Matheika Zoltán 2008 *Ibid.*

2.2. Posztfordizmus

„Egyes szerzők szerint a harmadik ipari forradalom korszakában a decentralizáció, a rugalmas specializáció, az új technológiák használata és az emberi erőforrások rugalmasabb és teljesebb felhasználása dominál”.³⁵ Az emberi erőforrások rugalmasabb és teljesebb felhasználása nem jelent mást a fenti idézetben, mint a változások nyomán megjelenő új munkaszervezési paradigmát, amelyet a fordii elvekhez való viszonya alapján posztfordizmusnak hív a szakirodalom. A posztfordi rendszert az úgynevezett harmadik ipari forradalom és az azzal járó változások – a kompetencia alapú szemlélet, a life long learning fogalom megjelenése, a kreativitás és az innováció igénye – hívták életre. A posztfordi munkaszervezetben a hatékonyságot a folyamatos innovációk, és így a munkavállalók önállósága, kezdeményező képessége és kreativitása biztosítja. Ebben a modellben nagyon fontos a rugalmasság és a gyors alkalmazkodó-képesség, valamint a munkavállalók lojalitása a cég felé, amely hosszútávon képes egyfajta belső rugalmasságot kialakítani, amellyel növelhető a szervezet adaptációs képessége az egyre éleződő versenyben. Azonban nagyon fontos, hogy ez a lojalitás nem egyoldalú, hanem kölcsönös a szervezet és a munkavállalók között. A munkavállalókat bevon-

³⁵ Makó Csaba 2001 *A munkaerő szubjektív, valamint emocionális, érzelmi és esztétikai jellemzőinek felértékelődése a munkafolyamatban. Példák a „régii” és az „új” gazdaságból. Vezetéstudomány, 12. évfolyam, 12. szám*. Forrás: http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/109335/1/file_up_MakoCs-MunkaeroSzubjektiv.pdf. (Utolsó letöltés ideje: 2014.02.16.)

ják a döntéshozatalba, a bevonódás, a participáció által pedig a közös szervezeti célok elérése egyet jelenthet a saját célok elérésével. Fontos jellemző továbbá a posztfordi gazdaságokban az egyenrangú, horizontális hálózatok, a magas hozzáadott érték, a kapcsolati tőke hangsúlyossága. A felettes/beosztott kapcsolatra pedig az együttműködés jellemző.³⁶ Ilyen posztfordi feltételek mellett a munkavállaló képes azonosulni munkahelyével, munkahelyi szerepével, pozíciójával, tehát megvalósulhat a munkahelyi identifikáció és ezen keresztül egy erőteljesebb társadalmi integráció. A fenti változások egyik fontos eleme volt a tudás-alapú társadalom kiépítésének elvárása, a humán tőke fontosságának felismerése. Ahhoz, hogy a munkavállalók képezzék magukat, hogy a munkaadók segítsék a folyamatos fejlődést, képzést, elengedhetetlen, hogy a szervezet hosszútávon gondolkodjon, a képzett munkaerőt ne le- és felcserélhető eszköznek tekintse, hanem hosszútávú szövetségeseinek, partnerének az innovációk fejlesztésében és a verseny-kihívásoknak való megfelelésben.³⁷

Makó Csaba megközelítése szerint a posztfordi munkaszervezés nem jelent mást, mint hogy a munkavállaló szerepe részlegesen felértékelődik a munkafolyamatban, vagyis a munkavállaló szubjektuma a munkavégzés hatékonyságának kulcsa lesz.³⁸ Mivel a tanulmányban használt posztfordizmus fogalom egyik fő jellemzője, hogy a hatékonyságot az önálló munkavállalók kreativitása és az innovációk biztosítják, így ez a fenti megállapítás jól kiegészíti a tanulmányban használt posztfordizmus fogalmat. Makó továbbá kiemeli, hogy ez a munkaszervezési eljárás merőben eltér a tömegtermelés kialakulása idején alkalmazott módszerektől, hiszen itt a munkavállalót fokozott tudásigény, vállalkozói személet jellemzi, és a hatékonyságot nagyban befolyásolja a munkások kezdeményező-képessége, aktivitása, amelyet a taylori/fordi rendszerben minden eszközzel igyekeztek visszaszorítani.³⁹

2.3. Neofordizmus

A már említett munkafolyamat-iskola képviselőinek egy része amellet érvel, hogy a munkaszervezetben bekövetkezett változások nem voltak olyan radikálisak és még napjainkban is inkább az úgynevezett neofordi jegyek dominálnak a munkaszervezetekben. Az elektronikai iparban végzett munkaszociológiai kutatások ezt a tendenciát erősítették meg.⁴⁰ A kutatások szerint az olyan hagyományos tömegtermelési

³⁶ Lengyel Imre 2003 *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*, JATE Press, Szeged, http://www.eco.u-szeged.hu/region_gazdfejl_szcs/pdf/konyv6/Szerk-4-regspec.pdf. (Utolsó letöltés ideje: 2009.04.10.)

³⁷ Grajczjár István – Tóth Flóra Emese – Ádám Zsuzsanna 2011 *Neofordizmus brevi manu. Közelítések*, 2. Forrás: http://epa.oszk.hu/02100/02184/00002/pdf/kozeltitesek_EPA02184_2011_02_022-040.pdf. (Utolsó letöltés ideje: 2013.12.20.)

³⁸ Makó Csaba 2001 *Ibid.*

³⁹ Makó Csaba 2001 *Ibid.*

⁴⁰ Makó Csaba 2000 'Changes in Job Structure and Their Impact on HRM Practices', *Symposium on The International Research on The Electrical Workers Mind, Tokyo.*

iparágakban, mint az elektronikai ipar, nem történt elmozdulás a tudásgazdaság irányába és a munkavállalók tényleges participációja továbbra is korlátozott fontosságú a munkafolyamatban.⁴¹ A neofordi modell tehát modern köntösben ugyan, de számos elemét eleveníti fel a fordi munkaszervezési elveknek. A neofordi modellben a kreativitás és az önállóság helyett a tekintélyelvű és parancsuralmi rendszer elfogadását értékelik, a szervilitás és alázat mint kompetenciák felértékelődnek. Ez egyfelől „jó hír”, hiszen a szintén tekintélyelvű és parancsuralmi oktatási rendszer ezeket a „kompetenciákat” nagy hatékonysággal képes kialakítani a leendő munkavállalókban.⁴² A neofordi rendszerben a munkaerő-piaci beválás kulcsa a feltétlen azonosulás, a felettes utasításainak kritikátlan elfogadása és a tekintély tisztelete. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a fenti modellek ideáltípusoknak tekinthetőek, tehát a posztfordi és a neofordi modell sem létezik teljesen tiszta formájában a valóságban. Egy skálaként képzelhetjük el ezeket a munkaszervezeti formákat, ahol a skála egyik végpontja a neofordi, míg a másik végpontja a posztfordi munkaszervezet ideáltípusa.⁴³ Az pedig, hogy az egyes modellek milyen konkrét

formában valósulnak meg, függ az adott régió sajátosságaitól is.

A neofordi rendszer sajátossága, hogy a képzettebb munkerőből is jóval nagyobb a kínálat, mint a kereslet, ezért – ahogyan Matheika Zoltán is felhívja rá a figyelmet – a munkavállalók helyzete rendkívül bizonytalanná válik: „...tegyük könnyebbé a munkavállalók elbocsátását; tegyük elviselhetlenebbé a munkanélküliek helyzetét; ha valaki még viszonylag stabil, jó állásban van, lehetőleg minél jobban aggódjon amiatt, hogy kikerülhet ebből a helyzetből. Az új, kíméletlenebb munkapiaci környezetben a viszonylag még jó helyzetben lévő fehérgalléros alkalmazottakból adott esetben egészen abszurd mennyiségű túlmunkát is ki lehet csikarni”.⁴⁴ Ez a fenti leírás kimondva-kimondatlanul is a bizonytalanságot átélő, ahhoz alkalmazkodni kénytelen, túlterhelt, azonban munkahelyén nem megbecsült, neofordi munkakörülmények közt dolgozó munkavállalót írja le. Azonban Matheika Zoltán szerint a taylori, vagy más jellegű kontroll a kapitalista termelésben kikerülhetetlen, de ezzel vitatkoznunk kell, hiszen ugyan a magasabb teljesítmény elérése érdekében könnyen adódik a rövidtávú kontrollal és a munkavállalók bizonytalanság-érzetével manipuláló megoldás, azonban ez hatékonyságában nem vetekedhet a humánus munkakörülményeket biztosító, hosszútávon gondolkodó, a munkavállaló teljesítményét szintén fokozó posztfordi modellel.

⁴¹ Makó Csaba 2001 *Ibid.*

⁴² Bowles S. – Gintis H. 1976 *Education as a Site of Contradictions in the Reproduction of the Capital-Labor Relationship: Second Thoughts on the 'Correspondence Principle'*. University of Massachusetts.

⁴³ Keszi Roland (é.n.) *Ibid.*

⁴⁴ Matheika Zoltán 2008 *Ibid.*

2.4. A magyar munkaszervezeti modell sajátosságai

Magyarországon számolnunk kell a rendszerváltás előtti munkaszervezeti jegyekkel, vagyis a parancsuralmi jelleg hosszú múltra visszatekintő örökségével, a teljes kontroll mindent átható igényével, és a munkahelyi érdekvédelem gyengeségeivel, ill. hiányával. Ezek mellett pedig a rendszerváltás hirtelen sokkot jelentő eseményét és a 2008-as gazdasági válság hatásait kell górcső alá vennünk, ha a magyar munkaszervezeti berendezkedést vizsgáljuk. A fent bemutatott, Nyugat-Európára jellemző változások a kilencvenes években lassú, folyamatos átalakulást jelentettek, míg hazánkban egy robbanás-szerű változásról, a gazdaság hirtelen és mély depressziójáról, a munkaerőpiac sokkoló mélyrepüléséről beszélhetünk. A magyar munkaszervezeti berendezkedés ennek a folyamatnak és más tényezőknek az eredőjeként egy olyan munkaszervezeti modellel jellemezhető, amely leginkább a neofordi ideáltípushoz áll közel. A munkahelyi légkörben – az oktatási rendszerrel szinkronban – továbbélt a rendszerváltás előtti időszak parancsuralmi és tekintélyelvű jellege, miközben a felszínen beszivárogtak a nyugati menedzsment-technikák is. A munka világában ugyanúgy találkozhatunk a kompetencia, life long learning, emberi tőke fogalmakkal, ugyanakkor a neofordi munkakörnyezetben, ahol gyakran a szervilitás a meghatározó érték, ezek aligha tölthetik be eredeti szerepüket. Ez a kettős rendszer egyfajta hibrid modellel írható le.⁴⁵ Saját kutatásaink eredményei alapján is úgy találtuk, hogy a magyar munkaerő-piacra egy olyan sajátos keverék, ha tetszik hibrid rendszer jellemző, ahol a posztfordi elemek csak az elvárások szintjén figyelhetőek meg, míg a neofordi jellemzők egyaránt megtalálhatóak a munkafeltételekben és az elvárások közt is.⁴⁶ Az elvárások részben kötődnek a posztfordi modellhez, hiszen a munkavállalóktól elvárják az önállóságot, a kreativitást, a szélsőséges mértékű rugalmasságot és alkalmazkodó képességet, de ugyanúgy elvárásként jelenik meg az utasításoknak való feltétlen engedelmesség, a merev, hierarchikus rendszer elfogadása, a tekintély tisztelete.⁴⁷

A magyar munkaszervezetek sajátosságainak jellemzőit érzékletesen szemlélteti a European Working Conditions Survey (EWCS) felmérése, amelyet a MTA Szociológiai Kutatóintézetének Munka- és Szervezetszociológiai Műhelyének másodelemző vizsgálatából ismerhetünk meg. A több mint 29 ezer munkavállaló válaszait tartalmazó adatbázis elemzése során négy munkaszervezet-típust különböztettek meg a kutatók: tanuló, karcsúsított, vagy lapos, taylori és hagyományos, vagy egyszerű szervezeti struktúrát.⁴⁸ A kutatásban tanulószervezeteknek azokat a szervezeteket hívták, amelyekben a dolgozók nagyfokú autonómiája, a tanulási és problémamegoldási képesség kiemel-

⁴⁵ Keszti Roland (é.n.) *Ibid.*

⁴⁶ Grajczjár István – Tóth Flóra Emese – Ádám Zsuzsanna 2011 *Ibid.*

⁴⁷ Grajczjár István – Tóth Flóra Emese – Ádám Zsuzsanna 2011 *Ibid.*

⁴⁸ Makó Csaba – Illésy Miklós – Csizmadia Péter 2008 *Ibid.*

kedő szerepe, a munkafeladatok komplexitása jellemző, a munkafeladatok monotonitása, ismétlődése és a munka ütemét befolyásoló külső tényezők jelentéktelen szerepe mellett.⁴⁹ Ezt a munkaszervezeti formát azonosíthatjuk a posztfordista termelési paradigmával. A karcsúsított szervezeti struktúrában jellemző a munkaköri csere, a minőség megkülönböztetett fontossága, valamint a munkavállalók tanulási és problémamegoldó képessége, ugyanakkor az autonómia ellenőrzött és kisebb fokú, mint a tanulószervezeteknél. Az ilyen szervezetek a posztfordista jellemzők dominálta hibrid modellhez állnak közel. A taylori szervezetekre a munkavégzéshez kapcsolódó alacsony fokú autonómia jellemző, a dolgozók tanulási képessége nem kap szerepet, a munka nem kooperatív jellegű, a munkafeladatok átlagot meghaladó mértékben ismétlődnek, monotonok és szigorú előírások kísérik.⁵⁰ Ez azonos a tanulmányban neofordiként megjelölt munkaszervezettel. A negyedik típus, a hagyományos, vagy egyszerű szervezetek nem írhatóak le azokkal a jellemzőkkel, mint a fenti három típus, ezekre a szervezetekre a munkafolyamatok informális vagy nem kódolt struktúrája jellemző.⁵¹ Az eloszlási arányokat vizsgálva a kutatásban úgy találták, hogy Magyarországra a munkaszervezetek aszimmetrikus fejlődése jellemző. Ez az aszimmetria a tanulmány szerint a közvetlen tőkebefektetések ered-

⁴⁹ *u.o.*

⁵⁰ *u.o.*

⁵¹ *u.o.*

ménye és leginkább a külföldi és a hazai tulajdonú vállalatok között fedezhető fel. Ugyanakkor azt is kiemelik a szerzők, hogy a magyar munkaszervezetek közt az átlagnál nagyobb arányban fordulnak elő taylori és egyszerű munkaszervezetek.⁵² A másodelemzés során a kutatók összeállították az „innovatív munkaszervezetek összetett indexét” (az index változóirol lásd részletesebben Makó Csaba, Illésy Miklós, Csizmadia Péter 2008), amely szerint Magyarország az innovációk tekintetében az európai uniós átlag alatt van, amely leginkább a szerzők által duálisnak nevezett struktúrával jellemezhető, „amelyben élenjáró szerep jut a kevés kiemelkedően jól teljesítő külföldi vagy vegyes tulajdonú vállalatnak, míg a magyar tulajdonú cégek teljesítménye szerény”.⁵³

A fenti elméleti háttér ismeretében, saját kutatásaink alapján, illetve tekintettel részben a válság, részben pedig az utóbbi évek munkakörülményekre vonatkozó szabályozására, azt mondhatjuk, hogy a számos szakirodalomban hibridként definiált magyar munkaszervezeti berendezkedés mára már határozottan neofordizmusba hajlik. Úgy véljük, hogy az utóbbi évek változásait figyelembe véve egyre nagyobb hangsúlyt kap a munkaerőpiacon a neofordista munkaszervezés, mely gyakorlatilag a posztfordista elemeket elvárások formájában magába olvasztotta. A tanulmányban a neofordista modell alatt az olyan munkakörülményeket értjük,

⁵² *u.o.*

⁵³ *u.o.*

amelyekre a merev hierarchia, a tekintélyelvűség, a parancsuralmi rendszer, az utasításos jellegű munkavégzés, a munkavállalók percepcióiban pedig a túlterheltség, a megbecsültség hiánya, a munkahelyel való identifikáció problémái, ugyanakkor az ad hoc jelleggel felbukkanó kreativitás, önállóság, rugalmasság elvárása, de az ezek teljesítéséhez szükséges feltételek hiánya, valamint a fenti körülmények miatt jelentkező igazágtalanság-érzet jellemző. A továbbiakban a neofordizmust ebben az értelemben fogjuk használni a tanulmányban.

3. A változások hatása a munkavállalókra

3.1. A SIREN kutatás empirikus tapasztalatai

A nemzetközi SIREN kutatás és a tanulmányban vizsgált ESS 2010-es adatbázis között sok hasonlóság, átfedés van a munkaerő-piaci, munkahelyi helyzettel, munkahelyi elégedettséggel kapcsolatos változók mentén. A fentebbi fejezetekben ismertetett munkaszervezeti modellek ismeretében azt mondhatjuk, hogy ezek a változók mindkét kutatásban a neofordi rendszert írják körül, ezért a SIREN kutatás eredményei hatóságos segítséget nyújthatnak a neofordi munkakörülmények és a radikális attitűdök, szélsőjobbaldali szimpátia közti kapcsolat megértésében. A SIREN kutatás világosan rámutatott, hogy a romló munkafeltételek, a növekvő munkaterhek és az egyre mélyülő bizonytalanság milyen attitűdökön, utakon keresztül vezethetnek a munkavállalók szélsőjobbaldali radikalizációjához.

Az eredmények azt mutatták, hogy a munka világában bekövetkezett változásokra adott válaszként kialakul egyfajta „attitűdinális potenciál”.⁵⁴ „Ez a kialakuló attitűdinális predispozíció magyarázhatja meg a radikális társadalmi-gazdasági változások és válságok időszakában a tömeges szavazatvándorlást a szélsőjobbaldalra, amikor a változások érzékelése nyomán felerősödő bizonytalanság és félelem érzése egybeesik egy, az attitűdökre reagáló hívószavakkal operáló karizmatikus személy politikai színpadra lépésével”.⁵⁵ Ezek az attitűdök jellemzően kapcsolatban vannak a demokráciába vetett hit megroppanásával, a politikából, politikusokból, a demokratikus intézményekből való kiábrándulással, a xenofóbiával, az általános elégedetlenséggel, bizalmatlansággal és a dezintegrációval.⁵⁶ Mindezek pedig a társadalomban uralkodó anómia, a kollektív relatív depriváció széles körű elterjedését, a munkahelyi identifikáció és integráció problémáját jelzik.⁵⁷ Ehhez az attitűdinális potenciálhoz csatlakozhat a neofordizmus rendszerre következtében felerősödő frusztráció, mint olyan munkával kapcsolatos percepciók

⁵⁴ Grajczár István – Tóth András 2013 *Válság és változás. Utak a jobbaldali radikalizmushoz. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 10.*

⁵⁵ Grajczár István – Tóth András u.o.

⁵⁶ u.o.

⁵⁷ u.o.

összessége, amely magába foglalja a munkahelyi túlterheltséget, a megbecsültség hiányát, a munkával kapcsolatos elégedetlenséget, a munkahelyi autonómia és participáció alacsony szintjét és az ezek mentén kialakuló munkahelyi identifikáció és integráció problémáit.

A SIREN kutatás Magyarországra vonatkozó eredményei alátámasztották, hogy a szélsőjobboldali radikális attitűdök jelentős részben a családi szocializáció eredményeinek tekinthetők, ugyanakkor a munka világában bekövetkezett változások – a multinacionális vállalatok növekvő szerepe, az új menedzsment technikák bevezetése, az erősödő munkaerő-piaci verseny, a növekvő munkanélküliség és munkaerő-piaci, munkahelyi bizonytalanság percepciója, vagyis a neofordai berendezkedés – nagymértékben hozzájárultak a radikalizáció folyamatához.⁵⁸ A megkérdezett munkavállalók közt általános volt az ellenállás a multinacionális vállalatok által „importált” új, amerikanizálódó menedzsment-technikákkal szemben, a külföldi cégekben jellemzően alacsony jövedelmeket, hatalmas munkaterhet és széles körű bizonytalanságot láttak.⁵⁹ A túlterheltség és a túlóra kényszere elidegenítette a kérdezettek egy jelentős részét az életvilágtól. Az életük meghatározó része a munkára korlátozódott, miközben a társadalmiinterakciólehetőségeikbeszűkültek, szétzilálódtak a családi, baráti kapcsola-

taik.⁶⁰ A sokszor monoton, kreativitást és munkahelyi autonómiát nélkülöző munkavégzés, a minőségi munka helyett az (extrem mértékű) mennyiségi munkavégzés dominanciája, a kemény munkáért járó megbecsültség elvesztésének érzékelése és az új, nagymértékű rugalmasságot követelő munkavégzési formák fellazították a munkahelyhez való kötődést, megnehezítették a munkán keresztüli identifikációt, a munkahelyi integráció megvalósulását.⁶¹ Az interjúk tanulsága szerint a munkavállalók jelentős része sorsával elégedetlen, jövőjüket pesszimistán látták és nagyon gyenge munkahelyi integrációval bírtak.⁶² Ezek a munkavállalók úgy érezték, hogy nem kapnak olyan munkát, ami biztos megélhetést, stabilitást nyújtana nekik, valamint úgy vélték, hogy nagyon sokat dolgoznak nagyon kevés pénzért, miközben megbecsültségük is alacsony.⁶³

A kutatás kvantitatív eredményei arra világítottak rá, hogy a magyar munkavállalók úgy érzik, hogy munkaterheik növekedtek, míg munkahelyi autonómiájuk és munkabiztonságuk csökkent, miközben jelentős részük negatív irányú anyagi változásokat érzékelt az életében. Tehát a növekvő munkahelyi terheket Magyarországon nem követték növekvő fizetések. A magyar munkavállalók ezzel párhuzamosan gyenge munkahelyi kötődést mutattak és nem érezték magukat megbecsült-

⁵⁸ u.o. 95.

⁵⁹ u.o. 95.

⁶⁰ u.o. 90.

⁶¹ u.o. 90.

⁶² u.o. 82-83.

⁶³ u.o. 87-90.

nek a munkahelyükön. A kvalitatív fázisban kialakított munkavállalói tipológia szerint a vesztesek negatívan értékelték a munkakörülményeikben bekövetkezett változásokat, amely a munkahelyi identifikáció gyengüléséhez vezetett és kollektív relatív depriváció érzését keltette bennük. A depriváció érzése pedig politikai kiábrándultságot eredményezett körükben, amely az out-group elutasításon és bevándorlás-ellenességen keresztül elvezetett a szélsőjobb szimpátiához.⁶⁴

3.2. A 2008-as válság hatása a munkaszervezeti berendezkedésre

A SIREN kutatás eredményei egy viszonylag békés időszakot írnak le, amelynek a 2008-as válság kirobbanása vetett véget. A 2008-as pénzügyi és gazdasági válságot máig tartó munkaerő-piaci és foglalkoztatási válság követte. Az Európai Unióban 5 millióval, az OECD tagállamaiban pedig közel 20 millióval nőtt a munkanélküliek száma.⁶⁵ Magyarországon is hasonlóan súlyos következményekkel kellett számolnia a gazdaságnak, annyi különbséggel, hogy figyelembe véve a rendszerváltás időszakát, ez nem az első és nem is a legnagyobb foglalkoztatási válság volt a magyar munkaerő-piacon. A KSH adatai szerint „...2008 decemberében a versenyszféra 5 és több fős vállalkozásainál 0,9%-kal (közel 18 ezer fővel) dolgoztak kevesebben, mint egy évvel korábban”.⁶⁶ A munkanélküliségi ráta 2009-ben és 2010-ben is tovább növekedett. A válság előtti 7,5-ös értékről 2009-ben 10 százalékosra, majd 2010 első negyedévében 11,9 százalékosra duzzadt.⁶⁷ A növekvő munkanélküliség problémáját a nettó és a bruttó reálbérek csökkenése súlyosbította: 2009-ben a bruttó reálbérek értéke 3,4 százalékkal csökkent.⁶⁸ Válságos időkben a munkaórák és a fizetések csökkentése vonzó megoldás lehet a cégek számára, ha az elbocsájtási és a felvételi költségek magasak, ugyanakkor fontosak a cégspecifikus ismeretek.⁶⁹ Úgy tűnik, hogy a Magyarországon ez az elmélet csak részben érvényes, hiszen a cégek válságkezelésére egyaránt jellemző volt a bérek csökkentése, a munkaidő extrém mértékű növelése, ugyanakkor az elbocsájtások is.

A rendszerváltás után a magyar munkaerő-piacon gyökeret verő neofordai munkakörnyezet már önmagában is súlyos terheket jelentett a munkavállalóknak, azonban a válság a végletekig kiélezte a munkaerő-piaci bizonytalanságot. Az alkalmazott vál-

⁶⁴ u.o. 119-122.

⁶⁵ *A válság hatása a munkaerő-piacra (2010) Internetes kiadvány, KSH, Forrás: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/valsagmunkaeropiaca.pdf>. (Utolsó letöltés ideje: 2014.03.28.)*

⁶⁶ u.o.

⁶⁷ *Károly Fazekas – György Molnár 2011 eds. The Hungarian Labour Market, Effects of the crises, Review and Analysis. Institute of Economics, IE HAS National Employment Foundation, Budapest, 11.*

http://econ.core.hu/file/download/HLM2011/TheHungarianLabourMarket_2011_onefile.pdf

⁶⁸ *Fazekas – Molnár; u.o. 43.*

http://econ.core.hu/file/download/HLM2011/TheHungarianLabourMarket_2011_onefile.pdf

⁶⁹ u.o. 46.

http://econ.core.hu/file/download/HLM2011/TheHungarianLabourMarket_2011_onefile.pdf

ságkezelési stratégia egybecsengett a neofordi környezet diktálta elvekkkel, amelyek a rövidtávú, költséghatékony versenyelőnyöket helyezik előtérbe, így a munkavállalóknak a tömeges elbocsátásokkal, munkakör-halmazokkal és a növekvő túlterheltséggel kellett szembenézniük. A válság negatív hatása neofordi gazdasági környezetben még inkább kiéleződött, az innovációk, a tudás-alapú technikák elterjedése megtorpant, a munkavállaló és a munkaadó közti partneri viszony, a kooperáció minimális szintre csökkent, a kreativitás és a munkahelyi participáció lehetősége extrém mértékben korlátozódott. A munkavállalók ebben a környezetben napi szinten fenyegetve érzik magukat a bizonytalan munkaerő-piacon, ahol ők egy esetleges elbocsátáskor csak nagy nehézségek árán találnak munkát, míg a munkaadó a megnövekedett kínálat miatt válogathat a szakképzett, tapasztalt munkavállalók között. A munkanélküliségtől való rettegés, a leépítések miatti kényszerű munkakör-halmaz, a túlterheltség pedig azokban a munkavállalókban is deprivációt, értékvesztettséget, anomikus állapotokat okozhatnak, akik – lévén még van munkájuk, fizetésük – a válságos időszak viszonylagos nyerteseinek nevezhetők.

3.3. A változások szociálpszichológiai háttere

A szakirodalomban számos, a társadalmi-gazdasági változások, válságok hatását vizsgáló szociálpszichológiai elmélettel ta-

lálkozhatunk. Ezek az elméletek segíthetnek megérteni, hogy a munka világában tapasztaltak, a neofordi munkahelyi percepciók milyen szociálpszichológiai folyamatokon keresztül vezethetnek radikális attitűdökhöz a munkavállalók esetében. Az anómia-elméletet a munka világra vetítve azt mondhatjuk, hogy a neofordi munkakörnyezet és a válság együtt olyan percepciókat generálhatnak, amelyek hatására a régi rend felbomlik, elveszik a „tisztes munkáért, tisztességes bért” (és megbecsülést) koncepciója, a kollektív rend felborul, a munka világából eltűnnek a megszokott szabályozó erők, nincsenek meg a biztos korlátok, kapaszkodók, miközben az új rend még nem épült ki.⁷⁰ A munka világában uralkodó anómia ugyanakkor értelmezhető a merton-i elmélet szerint is, vagyis a kulturálisan meghatározott célok és az elérésükhöz vezető elfogadott, intézményes normák ellentmondásaként.⁷¹ Ha a társadalmi struktúra e két összetevője közt nincsen egység, ha a célok és a normák közt nincs egyensúly (mert egyik, vagy másik szélsőségesen hangsúlyosabb), akkor a társadalom az anómia állapotába sodródhat. Ugyanez történhet az egyénnel, ha a kulturálisan meghatározott célokat (siker, egzisztencia, biztos állás, megélhetés, szakmai megbecsültség) elfogadják, internalizálják, azonban az ezek eléréséhez vezető legális, elfogadott eszközök

⁷⁰ Durkheim, Émile 1982 *Az öngyilkosság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, második kiadás, Budapest.*

⁷¹ Merton, Robert K. 1980 *Tanulmányok a társadalmi és kulturális struktúráról. In Merton, R.K. Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat Kiadó, Budapest, 341-386.*

nem állnak rendelkezésükre. Ez az állapot állhat fenn a túlnyomóan neofordai munkakörülmények közt, illetve válságok idején. Tovább árnyalhatja a képet, ha az egyén egyaránt elfogadja az intézményes célokat, többé-kevésbé rendelkezik is az azok eléréséhez szükséges eszközökkel (van munkája, fizetése, egzisztenciája), azonban a célok megvalósítása olyan áldozatokkal jár (extrém mértékű túlterheltség, kiszolgáltatottság, a kreativitás elfojtása), amelyekért már az áhított cél sem tudja kárpótolni a munkavállalókat.

A hagyományos közösségek és a modern kapitalista társadalmak összevetése nagy hagyományra tekint vissza a szociológiatörténetben.⁷² Számos elmélet érvel amellett, hogy a kapitalista társadalom megroppantja a hagyományos közösségeket és fellazítja a társadalmi integrációt. A társadalmi kötődések meglazulása pedig hozzájárulhat az identitás kríziséhez. A krízis megoldására az egyének az identitás-erősítés és -helyreállítás olyan eszközeihez nyúlhatnak, amelyek imaginárius közösségekhez való tartozás ígéretét nyújtják és a nacionalizmus attitűdjét kínálják az egyén számára.⁷³ Egyes elméletek szerint a modern társadalom kihívásai is az identitás megroppanásához vezethetnek. Ennek értelmében a változások vesztesei nem tudnak megfelelni az új, modern elvárásoknak, nem tudnak lépést tartani a változásokkal és úgy érezhetik, kicsúszik a lábuk alól a talaj, a változások következtében bizonytalanságot és deprivációt élhetnek át, amelyek leküzdésére a tekintélyelvűség és a külső csoporttól való elhatárolódás identitás-erősítő eszközeihez folyamodhatnak.⁷⁴ Ignazi elmélete szerint a posztindusztriális társadalom terméke az a fajta identitásvesztés és bizonytalanság-érzés, amely egyeseknél életre hívta az erős kezű vezető igényét. Az elmélet szerint ezek a bizonytalanságot átélő csoportok a szélsőjobb oldali pártokban rendet és letisztult határokat látnak.⁷⁵ A szociális dezintegráció elmélete rávilágít arra, hogy a munka világában elbizonytalanodott egyének társadalmi kötődései meglazulhatnak, a magány, a társadalmi izoláció és a szociális dezintegráció következtében pedig a valódi közösségek helyett az olyan képzelt közösségek felé mutathatnak elköteleződést, mint a nemzet.⁷⁶

⁷² Lásd Ferdinand Tönnies 1887-ben megjelent *Közösség és társadalom c. munkája*: Tönnies, F. 2004 *Közösség és társadalom*. Gondolat Kiadó, Budapest.

⁷³ Betz, H-G. 2004 *La droite populiste en Europe, Extrême et démocrate? PÔLE SUD 21(21)*, Paris, Coll. Autrement, CEVIPOF.

⁷⁴ Lubbers, M. – Gijsberts, M. – Scheepers, P. 2002 *Extreme right-wing voting in Western Europe*. *European Journal of Political Research*, Vol. 41:345-378. Forrás: <http://doc.utwente.nl/61252/1/Lubbers02extreme.pdf>. (Utolsó letöltés ideje: 2014.04.09.)

⁷⁵ Ignazi, Piero 2000 *The extreme Right in Europe*. Il Mulino, Bologna.

⁷⁶ Meloen, J. – Van der Linden, G. – De Witte, H. 1996 *A test of the approaches of Adorno et al., Lederer and Altemeyer of Authoritarianism in Belgian Flanders: a research note*. *Political Psychology*, 17(4):643-656.

4. A Neofordi munkakörülmények és a radikalizáció kapcsolata

4.1. Neofordi nyertes-vesztes törésvonal

A nyertes-vesztes törésvonal értelmezése egy nagy társadalmi-gazdasági és morális krízis közepén nehézségekbe ütközhet, hiszen a kedvező, nyertes pozíció csak látszólagos az aktív munkavállalók esetében, ugyanis az alacsonyabb státuszúaknak megélhetését vélhetően biztosítja az aktív munkavállalói státuszuk, de különösebb, elégedettségre okot adó perspektívát nem nyújthat számukra. Ezért feltételezhető, hogy a munkavállalói nyertes csoport mellett olyan vesztes munkavállalói csoportok is kimutathatóak a társadalomban, amelyek elégedetlensége, kiábrándultsága, deprivációja a neofordi munkakörülményeknek köszönhető.

Amennyiben az egyéni percepciókból indulunk ki, akkor azt mondhatjuk, hogy a pusztán munkaerő-piaci aktivitás nem kompenzálja a neofordi nyomás miatt kialakuló dezintegrációt, depresszív és anómikus helyzetet. Igaz, hogy az inaktívaknak vélhetően sok szempontból rosszabb a helyzetük, mert kevesebb jövedelemhez jutnak hozzá, azonban az objektív vesztes helyzet nem feltétlenül transzformálódik percepcionális elégedetlenséggé, deprivációvá. Fontos felhívni arra is a figyelmet, hogy pusztán attól, mert valaki nagy befektetések, nagy munkateher árán éppen csak képes biztosítani a saját vagy családja megélhetését, nem tekinthető nyertesnek a munkaerő-piacon. A vonatkoztatási csoport

elmélete⁷⁷ szerint ezek a munkavállalók nem az inaktívakhoz fogják hasonlítani magukat, hanem azokhoz az aktív munkavállalókhöz, akikhez képest a neofordi munkakörülményeik miatt sokkal rosszabb pozícióban vannak.

Megközelítésünk szerint tehát a nyertesek nem csak és elsősorban objektív jövedelmi helyzetük, vagy foglalkoztatási presztízszük, illetve más ismert jellemzők miatt nevezhetők nyertesnek, hanem a neofordi munkakörülmények hiánya miatt is. Feltételezésünk szerint a nyertesek nem érzékelik a neofordi munkafeltételeket, a túlterheltséget, a munkahelyi autonómia és participáció és a megbecsültség hiányát. Tehát a nyertesek munkakörülményei percepcióik szerint inkább posztfordinak mondhatóak. A fenti megállapításokból kiindulva egy olyan szofisztikált nyertes-vesztes törésvonal állítható elő, amelyben a nyertes csoportba való tartozás elsősorban és hangsúlyozottan a neofordi munkakörülmények hiányával és a posztfordi munkakörülmények meglétével jellemezhető, míg a vesztes csoportba kerülés elsősorban a neofordi munkakörülmények mentén ragadható meg.

4.2. Vesztes csoportok radikalizációja

Felvetésünk szerint a 2008-ashoz hasonló mély társadalmi-gazdasági válsághelyzetben a vesztes csoportokra inkább jellemző a radikalizáció, noha a SIREN

⁷⁷ Merton, R. K. 1980 *A vonatkoztatási csoport elmélete és a társadalmi mobilitás*. In R. K. Merton *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat.

kutatás eredményei szerint a nyertes munkavállalói csoportok is radikalizálódhatnak. Azonban 2008-ban egy olyan hirtelen jelentkező, súlyos, globális gazdasági válság ütött léket az ország hajóján, amelynek következtében alig-alig találkozhattunk olyan relatíve nyertes csoportokkal, amelyek – ahogyan a SIREN vizsgálat adatai mutatják – jól tudtak volna alkalmazkodni a változásokhoz, nyertesesen kerülve ki a megrázkódtatások közül. Ezt a feltételezést támasztja alá egy a 2010-es választások előtt készült kutatás⁷⁸ másodelemzése is. A másodelemzés során a kutatók lineáris regressziós lánccal, vagyis útmodellel igyekeztek magyarázni a radikalizáció folyamatát, vagyis azt, hogy a radikalizálódó csoportok milyen attitűdökön keresztül jutnak el a szélsőjobboldali szimpátiához. A létrehozott útmodell tanulsága szerint ezen időszakban már csak a vesztesek radikalizálódtak. A társadalmi-gazdasági változások negatív percepciója volt az első „állomás” a radikalizáció útján, innen pedig változatos utakon az extrém bizalmatlanságon, a tekintélyelvűségen, a nacionalizmuson, a xenofóbián és a politikai kiábrándultságon keresztül vezetett az út a szélsőjobboldali szimpátiához.⁷⁹ A kialakított útmodell rávilágított, hogy a különböző utak háttérében minden esetben ott áll az egyén saját és az ország gazdasági helyzetére, s a jövőre vonatkoztatott mélységes kilátástalansága és pesszimizmusa, a bizonytalanság és a talajvesztés érzése.⁸⁰ Vagyis mindazok az attitűdök, amelyek a vesztes csoportokat jellemzik.

5. A neofordi percepciók és a jobboldali radikális attitűdök empirikus elemzése

A tanulmányban a fenti neofordi munkakörülményekkel kapcsolatos elméleteket és a jobboldali radikalizációt vizsgáló kutatási tapasztalatokat próbáltuk meg egy elméleti keretben, mint esetlegesen összetartozó jelenségeket értelmezni és empirikusan egy modellben elemezni. A tanulmány további fejezeteiben ezeket a túlterheltségre, elégedetlenségre utaló munkahelyi percepciókat, valamint azokat a tipikus attitűdöket (xenofóbia, intézményi bizalmatlanság, általános kiábrándultság, elégedetlenség és bizonytalanság, dezintegráció) vizsgáltuk empirikus módszerekkel, amelyek nyitottá tehetik a munkavállalókat a szélsőjobboldali pártok retorikájára és amelyeken keresztül eljuthatnak a radikális pártokkal való szimpátiához. A vizsgálódás során igyekeztünk megragadni olyan tipikus munkavállalói csoportokat, amelyek eltérő módon perceptálják a saját munkaerő-piaci helyzetüket, státuszukat, az esetleges neofordi

⁷⁸ DKMKA MVP Részvétel és képviselet projekt reprezentatív személyes kérdőíves vizsgálata az Ipsos és Medián bevonásával (1500 fő, 2010. március–április). Az adatgyűjtés EGT/ Norvég Finanszírozási Mechanizmus Program, 0089/NA/2008-3/ÖP-9 referenciaszámú projektjének keretén belül történt.

⁷⁹ Grajczjár István – Tóth András 2010 Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In Enyedi Zsolt, Szabó Andrea és Tardos Róbert szerk. Új képlet. Választások Magyarországon, 2010. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2011:57-92., Forrás: <http://www.valasztaskutatas.hu>. (Utolsó letöltés ideje: 2014.03.15.)

⁸⁰ Grajczjár István – Tóth András 2010 Ibid.

munkakörülményeiket, illetve amelyeket eltérő mértékben jellemeznek a jobboldali radikalizmus felé mutató attitűdök.

A fenti neofordizmussal és radikalizációval kapcsolatos egyéni percepciók és attitűdök empirikus elemzését a kétévente ismétlődő European Social Survey (ESS) ötödik hullámának 2010-ben lekérdezett adatbázisa tette lehetővé. A sztenderd blokkok (főbb társadalmi-gazdasági jellemzők, politikai, közéleti attitűdök, értékpreferenciák) mellett 2010-ben a munka és a család, illetve a jólét témáját helyezték a vizsgálódás középpontjába.⁸¹ A 2010-es kérdőív továbbá tartalmazott számos olyan itemet, amelyek radikális jobboldali attitűdökre kérdeztek rá, így a 2010-es ESS kutatás megfelelő adatbázist nyújtott a radikalizáció vizsgálatára is.

A neofordizmus elméleteihez és a szélsőjobboldali radikalizmus-kutatás eredményeihez igazodva a tanulmány hipotézisei a következők:

H1: A magyar munkavállalói mintában létrehozhatóak olyan tipikus munkavállalói csoportok, amelyek elsősorban a neofordizmus munkaszervezési paradigma hiánya/megléte mentén különíthetők el nyertesekre és vesztesekre.

H2: A munkavállalók közül elsősorban azok fognak radikalizálódni, akik percepcióik szerint neofordizmus munkakörülmények között dolgoznak.

H3: A neofordizmus munkakörülmények között dolgozók között is azok lesznek a leg-

kiábrándultabbak és így a leginkább radikalizálódók, akiknek a nagy munkateher következtében beszűkülnek a szabadidős lehetőségeik, kevés időt fordíthatnak a családjukra, szétzilálódhatnak interperszonális kapcsolataik, akik mindezek következtében dezintegrálódnak a társadalomban.

H4: Egy mély, tartós válság idején a nyertes munkavállalói csoportra kevésbé jellemzőek azok a radikális jobboldali attitűdök, amelyek érzékenyvé tehetik őket a szélsőjobboldali pártok hívószavaira.

H5: Az olyan objektívnek tekinthető státuszmérő dimenziók, mint a jövedelmi helyzet, vagy az iskolai végzettség, nem kompenzálják a neofordizmus nyomás és frusztráció következtében perceptált alacsonyabb státuszt és anomikus életszemléletet, azaz a vesztes percepciót.

A 2010-es ESS kutatás során 595 inaktív és 548 aktív megkérdezett nyilatkozott úgy, hogy szavazott a legutóbbi választáson, ugyanakkor az inaktívok közül 426-an, az aktívok táborában pedig csupán 380-an rendelkeztek párttal a kérdés időpontjában. Mind a két tábor közel fele (48%) nyilatkozott úgy, hogy már nincs pártja. Alapvetően azt láthatjuk, hogy az aktív kérdezettek kevésbé bíznak a demokratikus intézményrendszerben, ugyanakkor magasabb iskolai végzettségűek, magasabb jövedelemmel rendelkeznek, egyszóval magasabb státuszúak, valamint jobban integráltak a társadalomban.

⁸¹ *European Social Survey (ESS) Magyarország: <http://ess.tk.mta.hu/ess/>, (Utolsó letöltés ideje: 2014.03.25.)*

5.1. Neofordizmus, munkakörülmények

A 2010-es ESS adatbázis számos olyan kérdést tartalmazott, amelyek olyan munkahelyi viszonyokra, munkakörülményekkel kapcsolatos esetleges problémákra vonatkoztak, amelyek a neofordi munkaszervezési modellt írják le, így ezek segítségével következtetéseket vonhatunk le arra nézve, hogy a megkérdezettek milyen mértékben kényszerültek szembenézni a neofordi körülményekkel. A neofordi munkakörülmények meglétét a munkahelyi túlterheltség, illetve a munkával való elégedetlenség, a munkahelyi autonómia, participáció és a munkahelyi biztonság hiánya, valamint a munka privát, családi életre való negatív hatása mentén határoztuk meg. Továbbá fontos információ, hogy a munkaadó mennyiben támogatja, teszi lehetővé a munkavállalók továbbképzését, hogy a megkérdezettek mennyire érzik megbecsültnek magukat a munkahelyükön, vagy mennyire érzik magukat fenyegetve pozíciójukban, illetve a munkaerő-piaci körülmények által.

A különböző nemzetközi összehasonlítások szerint Magyarország részvétele a felnőttoktatásban Európában a legalacsonyabb és ez különösen igaz a munkahelyi továbbképzésekre.⁸² Ezt a neofordi szemléletre utaló tendenciát támasztotta alá, hogy a megkérdezettek 71%-a semmilyen képzésen, tanfolyamon, előadáson nem vett részt a kérdés előtti 12 hónapban, ami tökéletesítette volna a munkájához szükséges ismereteit. Ugyanakkor a megkérdezettek „csupán” 27%-a szerint nem követeli meg a munkája, hogy új dolgokat tanuljon. A teljesítmény alapú bérezést hiányolta a megkérdezettek több mint fele (54%), amikor úgy nyilatkoztak, hogy egyáltalán nem igaz, hogy a jövedelmük attól függ, mennyit dolgoznak. A megkérdezettek 17%-a érezte úgy, hogy munkája veszélyezteti az egészségét és testi épségét. A megkérdezettek jellemzően nem kezelhetik rugalmasan a munkaidejüket, 72%-uk nyilatkozott úgy: egyáltalán nem igaz az, hogy maga döntheti el, mikor kezdi és fejezi be a munkát. A munkahelyi megbecsültségről szolgáltató némi információt, hogy a megkérdezettek túlnyomó többsége, 72%-a érezte úgy, hogy a munkahelyén nagyon keményen kell dolgoznia, ezzel szemben mindössze csak 12%-uk érezte úgy, hogy a munkahelyén jók az esélyei az előléptetésre. A megbecsültségre utaló további mutató, hogy a megkérdezettek 41%-a nem értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy a hozzáállása és az eredményei alapján megfelelő bérezésben részesülne. A megkérdezettek 26%-a szerint a munkahelyén sosincs elég ideje minden feladatát elvégezni. A kérdezettek fenyegetett munkaerő-piaci helyzetét és kiszolgáltatottságát mutatja, hogy 59%-uk szerint nehéz lenne a mostanihoz hason-

⁸² Károly Fazekas – György Molnár 2011 eds. *The Hungarian Labour Market, Effects of the crises, Review and Analysis*. Institute of Economics, IE HAS National Employment Foundation, Budapest, 47.

http://econ.core.hu/file/download/HLM2011/TheHungarianLabourMarket_2011_onefile.pdf

ló, vagy jobb állást találnia egy másik munkaadónál, ha állást kellene változtatnia. Ezzel szemben 44%-uk úgy gondolja, hogy munkaadójának könnyű lenne helyettesítenie őt, ha állást változtatna.

A munkahelyi túlterheltséget három változó, az esti, éjszakai munka, a bejelentés nélküli túlóra és a hétvégi munka gyakorisága változókkal mértük. A megkérdezettek közel 16%-a nyilatkozott úgy, hogy mindennapos, hogy a munkahelyén esténként, vagy éjszakánként is dolgozni kell. Közel egytizedüknek kell bejelentés nélkül túlóráznia („minden nap” és „hetente többször” kategóriák együtt). A hétvégi munkavégzés 42%-uknál rendszeresen megkövetelt a munkahelyen („minden héten” és „havonta többször” kategóriák együtt). A főkomponens-analízis során ezekből a változókból létrejött egy olyan összetett mutató, amely a munkahelyi túlterheltség egyéni percepcióit méri. A létrehozott főkomponens megőrzött magyarázó ereje 63 százalékos. A főkomponens struktúráját szemlélteti az alábbi táblázat:

1. Táblázat: Munkahelyi túlterheltség

Milyen gyakran jár a munkája azzal, hogy...?	Faktorsúlyok
Esténként és éjszakánként is dolgoznia kell?	,846
Bejelentés nélkül túlóráznia kell?	,724
Hétvégéken is dolgoznia kell?	,798

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján

A munkahelyi biztosságot két (0,66-os pozitív korrelációt mutató) változóval, a biztos munkahely és a munkahelyi pozíció biztossága változókkal mértük. A megkérdezettek 42%-a nyilatkozott úgy, hogy biztos munkahelye van („Nagyon igaz” és „Igaz” kategóriák együtt). Ennél többen, a megkérdezettek közel 57%-a nyilatkozott úgy, hogy biztos helye van a munkahelyén („Nagyon igaz” és „Igaz” kategóriák együtt). A két változó együtt megtestesíti a munkahelyi biztosság összetett mutatót. A főkomponens-analízis során megőrzött magyarázó erő 86 százalékos. A munkahelyi biztosság főkomponens struktúráját mutatja az alábbi táblázat:

2. Táblázat: Munkahelyi biztonság

Mennyire igazak Önre az alábbi állítások?	Faktorsúlyok
Biztos munkahelyem van.	,929
Jelenleg biztos a helyem a munkahelyemen.	,929

Forrás: ESS2010, saját számítások alapján

A 2010-es ESS kutatás egy kiemelt témája a család volt. Ezek a kérdés-blokkok lehetőséget nyújtottak a munkahelyi túlterheltséggel, a kevés szabadidővel és a szétzilálódó interperszonális kötődésekkel kapcsolatos feltételezéseink tesztelésére. A megkérdezettek 22%-a nyilatkozott úgy: gyakori, hogy a munkájával kapcsolatos problémák miatt aggódik akkor is, amikor nem dolgozik („Mindig” és „Gyakran” kategóriák együtt). Egy-negyedük szerint gyakran előfordul, hogy túl fáradt ahhoz, hogy élvezze azokat a dolgokat, amiket otthon szeretne csinálni. Hasonló arányban nyilatkoztak úgy, hogy a munka gyakran megakadályozza őket abban, hogy elég időt töltsenek partnerükkel, családjukkal („Mindig” és „Gyakran” kategóriák együtt). Főkomponens-analízis eljárással ezek a változók együtt a munka és a magánélet összeegyeztethetőségét, egyensúlyát mérő mutatót alkotják. Az így létrejött főkomponens 62 százalékos megőrzött magyarázó erővel bír. A főkomponens struktúráját az alábbi táblázat szemlélteti:

3. Táblázat: Munka és magánélet egyensúlya

Milyen gyakran fordul elő, hogy...?	Faktorsúlyok
Akkor is a munkájával kapcsolatos problémák miatt aggódik, amikor nem dolgozik?	,719
Túl fáradt ahhoz, hogy élvezze azokat a dolgokat, amiket otthon szeretne csinálni?	,830
Úgy érzi, hogy a munkája megakadályozza abban, hogy elég időt töltsön a partnerével, vagy a családjával?	,810

Forrás: ESS2010, saját számítások alapján

A munkával való elégedettséget három változóval mértük. Az általános elégedettséggel, a munka és a szabadidő egyensúlyának megítélésével és a munka nem materiális jellegű értékével. A munkával való elégedettség egy tizenegy fokú skálán, ahol a nulla

jelenti a rendkívül elégedetlent, a tízes pedig a rendkívül elégedett kategóriát, átlagosan 7-es értéket ért el a kérdezettek körében. A szabadidő és a munka egyensúlyával való elégedettség 5,8-as értékkel jellemezhető ezen a tizenegy fokú skálán. A megkérdezettek 45%-a nyilatkozott úgy, hogy valamilyen mértékben akkor is szeretné a jelenlegi munkáját, ha nem lenne szüksége pénzre (öt fokú skálán). Ezekből a változókból a főkomponens-analízis során kirajzolódott egy olyan összetett mutató, amely a munkával való elégedettséget méri. A létrehozott főkomponens megőrzött magyarázó ereje 56 százalékos. A főkomponens szerkezetét mutatja az alábbi táblázat:

4. Táblázat: Munkahelyi elégedettség

Mennyire elégedett/Mennyire ért egyet...?	Faktorsúlyok
A munkájával?	,836
A munkával töltött ideje és a szabadideje között kialakult egyensúllyal?	,659
Akkor is szeretném a jelenlegi munkámat, ha nem lenne szükségem pénzre.	-,744

Forrás: ESS2010, saját számítások alapján

A neofordi munkakörülmények egyik fontos indikátora a munkahelyi autonómia és participáció alacsony szintje, illetve esetleges hiánya. A szakirodalmi áttekintésből tudjuk, hogy a neofordi munkakörnyezetben a munkahelyi autonómia rendkívül alacsony szintű, a munkaszervezésbe, a feladatok elosztásába és ütemezésébe a dolgozók nem, vagy csak igen kis mértékben szólhatnak bele, a munkahelyi participáció így alacsony fokú, amely alacsony munkahelyi identifikációt, integrációt eredményez. A munkahelyi autonómiát és participációt három változóval, a napi munka megszervezésébe való beleszólás, a cég tevékenységét érintő döntések befolyásolásának és a saját munkatempó megválasztásának lehetőségével mértük. A napi munka megszervezésébe való beleszólás lehetőségét átlagosan 4,9-es értékkel jellemezték a megkérdezettek (tizenegyfokú skálán, ahol a nulla jelentette az „Egyáltalán nem tudom befolyásolni”, míg a tízes a „Csak tőlem függ” válasz kategóriát). A cég tevékenységébe való beleszólás lehetőségét ugyanezen a skálán a megkérdezettek átlagosan 3-as értékkel jellemezték. A megkérdezettek 37%-a inkább úgy érzi, hogy főnöksége nem teszi lehetővé, hogy megválassza saját munkatempóját. Ezekből a változókból a főkomponens-analízis során létrejött a munkahelyi autonómia és participáció lehetőségét mérő összetett mutató. Az így létre-

hozott főkomponens megőrzött magyarázó ereje 79 százalékos. A főkomponens struktúráját szemlélteti az alábbi táblázat:

7. Táblázat: Munkahelyi autonómia és participáció

Mennyire teszi/tette lehetővé a munkahelyén a főnökség, hogy...?	Faktorsúlyok
...döntsen a napi munkája megszervezéséről?	,931
...a szervezet/cég tevékenységét érintő döntéseket befolyásolja?	,836
...megválassza, vagy megváltoztassa saját munkatempóját?	,903

Forrás: ESS2010, saját számítások alapján

5.2. Radikális jobboldali attitűdök

A megkérdezettek a 11 fokú politikai skálán, ahol a legkisebb érték a baloldali, a legnagyobb érték pedig a jobboldali politikai beállítottságot jelenti, átlagosan a 6-os értékre pozícionáltak magukat. A konkrét szavazói magatartás, vagyis a Jobbikra leadott szavazat, vagy az erős pártszimpátia mellett több olyan attitűdinális változóval is mérhetjük a kérdezettek radikalizációjának mértékét, amelyek számos szakirodalom szerint, és a már idézett SIREN kutatás tapasztalatai alapján is egyfajta attitűdinális predispozíciót jelenthetnek és különböző utakon keresztül szélsőjobboldali radikalizációhoz vezethetnek. Ilyen attitűdök lehetnek a xenofóbia, a szélsőséges kiábrándultság a demokratikus működésrendből, vagy a demokrácia működésével, az ország helyzetével, a kormány munkájával való elégedetlenség, amelyeket kiegészítenek az ezen attitűdöket megalapozó pszichológiai folyamatokat és állapotokat mérő változók, mint a bizonytalanság-érzet, a depresszív, anomikus állapot, vagy a dezintegráció.

A xenofóbiát öt változóval mértük. A nem magyar nemzetiségűek és a szegényebb országokból érkezők betelepülésének elfogadott mértékével, valamint a bevándorlók a magyar gazdaságra, kultúrára gyakorolt és általános perceptált hatásával. A megkérdezettek egyharmada (33%) nyilatkozott úgy, hogy senkinek, 47%-uk szerint pedig keveseknek kellene megengedni a külföldön élő nem magyar nemzetiségűek közül a betele-

pülést. A válaszadók kétötöde (40%) szerint az Európán kívüli szegényebb országokból senkinek, 44%-uk szerint pedig keveseknek kellene megengedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni. A megkérdezettek egytizede szerint árt a magyar gazdaságnak, ha más országból származó emberek idejönnek élni, ugyanakkor a kultúrával kapcsolatban kisebb idegenellenességet mutatnak, ezzel kapcsolatban 3%-uk nyilatkozott úgy, hogy a bevándorlók ártanak a magyar kultúrának. Ezek a változók matematikailag is egy dimenziót alkotnak, a főkomponens-analízis során egyetlen, a xenofóbiát mérő főkomponenssé aggregálhatóak, amely az eredeti információ-tartalom 65 százalékát őrzi meg. A főkomponens szerkezetét szemlélteti az alábbi táblázat:

8. Táblázat: Xenofóbia

	Faktorsúlyok
A külföldön élő nem magyar nemzetiségűek mekkora részének engedné meg a betelepülést?	-,798
Európán kívüli szegényebb országokból érkezők mekkora részének engedné meg a betelepülést?	-,808
Magyarország gazdaságának használ, vagy árt, hogy más országokból származó emberek idejönnek élni?	,808
Magyarország kulturális értékének használ, vagy ártanak a más országból származó emberek, akik idejönnek élni?	,769
Jobb vagy rosszabb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból származó emberek idejöttek élni?	,838

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján

A radikalizálódás másik fontos indikátora lehet a kiábrándultság, az általános bizalomvesztés, kiábrándulás a demokratikus intézményrendszerből, a politikából, a politikusokból, a jogrendszerből. A megkérdezettek 22%-át egyáltalán nem érdekli a politika. A kérdezettek Európai Parlamentbe vetett bizalma egy tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték jelenti, hogy egyáltalán nem bíz, a legnagyobb érték pedig, hogy teljesen

megbízik, átlagosan 4,6-os értékkel jellemezhető. Ugyanilyen skálán az ENSZ intézményét illetően magasabb, 5,1-es értéket mutat a kérdezettek bizalma. Ezt a kiábrándultságot árnyalhatja a személyes élettel való elégedetlenség percepciója, a kérdezettek elégedettsége egy tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték a teljesen elégedetlen, míg a legnagyobb a teljesen elégedett kategóriát jelenti, átlagosan 6,0-os értékű. Az egészségügy állapotáról lesújtó véleménnyel vannak a megkérdezettek. Tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték a nagyon rossz, a legnagyobb pedig a nagyon jó kategóriákat jelöli, a kérdezettek átlagosan 3,7-es értékkel jellemezték az egészségügy állapotát. A válaszadók 38%-a hasonlóan negatív véleményt alkotott a bíróságokról, úgy vélték, hogy azok általában a gazdag és befolyásos emberek érdekeit védik a hétköznapi emberekkel szemben („Teljesen egyetért” és „Egyetért” kategóriák együtt). A megkérdezettek, több mint fele (56%) vélekedett úgy, hogy ha egy gazdag és egy szegény embert megvádolnak a bíróságon egy olyan bűncselekménnyel, amit nem követett el, akkor a szegény embert nagyobb valószínűséggel találják bűnösnek. Továbbá 45%-uk vélekedett úgy, hogy hasonló szituációban egy a magyar többségi társadalomtól eltérő faji/etnikai csoporthoz tartozó embert nagyobb valószínűséggel találnának bűnösnek. A megkérdezettek 92%-a gondolta úgy, hogy az államnak sokkal többet kellene tennie azért, hogy megakadályozza az emberek elszegényedését. A kérdezettek 21%-a nyilatkozott úgy, hogy szívesen áttelepülne más országba.

Ha megvizsgáljuk a 2010 előtti ESS kutatás eredményeit, akkor azt találjuk, hogy a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalom folyamatosan csökkent 2009-ig, majd a 2010-es adatok némi optimizmust mutattak ebben a kérdésben.⁸³ A demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalom attitűdjét mind az öt ESS kutatásban öt változóval mérték. Az ESS ötödik körében is a magyar Országgyűlésbe, a jogrendszerbe, a rendőrségbe, politikusokba és politikai pártokba vetett bizalmat tizenegyfokú skálán mértük, ahol a legkisebb érték jelentette, hogy a kérdezett egyáltalán nem bízik ezekben az intézményekben, míg a legnagyobb érték a teljes bizalmat jelölte. A 2010-es eredményeket tekintve a megkérdezettek Országgyűlésbe vetett bizalma 4,3-as átlagértékkel jellemezhető ezen a skálán. A magyar jogrendszer esetében, hasonló skálán 4,6-os ez az érték, míg a rendőrséget illetően átlagosan 5,0 ezen a skálán a megkérdezettek bizalmi szintje. A politikusokban és a politikai pártokban bíznak a legkevésbé a kérdezettek. A tizenegy fokú skálán átlagosan 3,2-es értékkel jellemezhető mind a politikusokba, mind pedig a politikai pártokba vetett bizalom szintje. Ezekből a változókból főkom-

⁸³ Hajdu Gábor 2012 *Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után*. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Szociológiai Intézet, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Forrás: <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf>. (Utolsó letöltés ideje: 2014.04.09.)

ponens-analízissel matematikailag létrehozható a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalmat mérő összetett mutató, mely az eredeti változók információ tartalmának 71 százalékát őrzi meg. A demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalmat mérő főkomponens-struktúráját mutatja az alábbi táblázat:

10. Táblázat: Demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalom

Mennyire bíz meg...?	Faktorsúlyok
A magyar Országgyűlésben?	,883
A magyar jogrendszerben?	,854
A rendőrségben?	,728
A politikusokban?	,898
A politikai pártokban?	,848

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján

A kiábrándultságot, az anomikus állapotokat mutathatja, hogy a kérdezetteink mennyire bíznak az emberekben. Az emberekbe vetett bizalmat három változóval való egyetértés mentén 11 fokú skálákkal mértük. Azon a skálán, ahol a legnagyobb érték jelentette, hogy az emberekben meg lehet bízni, míg a legkisebb érték jelölte azt a vélekedést, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban, a kérdezettek átlagosan 4,5-ös bizalmi szinttel jellemezhetőek. Egy olyan tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték jelölte azt a véleményt, hogy a legtöbb ember csak megpróbálná kihasználni, míg a legnagyobb érték jelölte azt a vélekedést, hogy a legtöbb ember igyekezne tisztességes lenni, a kérdezettek bizalmi attitűdje átlagosan 4,8-as értéket mutat. Egy olyan skálán, ahol a legkisebb érték jelölte azt a vélekedést, hogy az emberek általában csak magukkal törődnek, míg a legnagyobb érték azt a véleményt, hogy az emberek általában segítőkészek, a kérdezettek bizalmi attitűdje átlagosan 4,7-es értékű. Ez a három változó együtt kifeszít egy olyan magyarázó teret, amely az emberekbe vetett bizalom összetett mutatóját testesíti meg. Ez a főkomponens-analízissel létrehozott mutató az információ-tartalom 66 százalékát őrizte meg. A főkomponens szerkezetét szemlélteti az alábbi táblázat:

11. Táblázat: Emberekbe vetett bizalom

A legtöbb ember...	Faktorsúlyok
A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy nem lehetünk elég óvatosak?	,842
A legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?	,799
Az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?	,801

Forrás: ESS 2010, saját számítások alapján

Az ország helyzetével való elégedettséget három változóval, a gazdasági helyzettel, a kormány munkájával, és a demokrácia működésével való elégedettséggel mértük. Egy tizenegy fokú skálán, ahol a legkisebb érték a teljesen elégedetlen, míg a legnagyobb érték a teljesen elégedett kategóriát jelenti, a kérdezettek véleménye a gazdasági helyzetről átlagosan 3,1-es értékkel jellemezhető. A kormány munkáját illetően némileg derűlátóbbak, ugyanúgy tizenegy fokú skálán 4,5-ös átlagértékkel jellemezték a válaszadók. A demokrácia működésével kapcsolatban hasonló véleményen vannak, 4,6-os átlagértékkel jellemezhető a kérdezettek elégedettsége a demokrácia működését illetően. Ezek a változók együtt főkomponens-analízis során egyetlen, az ország helyzetével való elégedettséget mérő mutatóvá aggregálhatóak, amely az eredeti információ-tartalom 69 százalékát őrzi meg. Az ország helyzetével való elégedettség főkomponens szerkezetét szemlélteti az alábbi táblázat:

12. Táblázat: Ország helyzetével való elégedettség

Mennyire elégedett...?	Faktorsúlyok
Magyarország jelenlegi gazdasági helyzetével?	,734
A jelenlegi magyar kormány munkájával?	,884
Magyarországon a demokrácia működésével?	,873

Forrás: ESS2010, saját számítások alapján.

Az integrációt/dezintegrációt három változóval, a saját településhez, régióhoz, illetve Magyarországhoz való kötődés mértékével mértük. A megkérdezettek 42%-a nyilatkozott úgy, hogy nagyon kötődik a saját településéhez, 35%-uk a saját régiójához, továbbá 58%-uk mutatott erős kötődést Magyarországhoz. Ezek a változók főkomponens-analízis során egyetlen mérőszámmá aggregálhatóak, az így létrejött dezintegráció főkomponens az eredeti információ-tartalom 71%-át őrzi meg. A főkomponens szerkezetét mutatja az alábbi táblázat:

19. Táblázat: Dezintegráció

Mennyire kötődik...?	Faktorsúlyok
Saját településéhez?	,873
Saját régiójához?	,865
Magyarországhoz?	,793

Forrás: ESS2010, saját számítások alapján

A depressziót, kimerültséget három változóval mértük. A megkérdezettek fele kifejezetten derűsnek és jókedvűnek mondható, míg 20%-ukra ez nem igazán jellemző, egyharmadukra jellemző, hogy nyugodt és kipihent volt a kérdezést megelőző két hétben, közel kétharmaduk érezte magát aktívnek és életerősnek ebben az időszakban. Ezek a változók főkomponens-analízis eljárással egyetlen mérőszámmá aggregálható-

ak, amely az eredeti információ-tartalom 71 százalékát őrzi meg. A létrehozott főkomponens szerkezetét szemlélteti az alábbi táblázat:

21. Táblázat: Depresszív

Az elmúlt két hét során milyen gyakran érezte, hogy...?	Faktorsúlyok
Derűs és jókedvű?	,868
Nyugodt és pihent?	,835
Aktív és életerős?	,830

Forrás: ESS2010, saját számítások alapján

A változások megkérdezettekre gyakorolt hatásának fontos dimenziója a romló anyagi helyzet percepciója. A kérdezettek 28%-ával megtörtént a kérdezés időpontját megelőző három évben, hogy csökkent a fizetése. A romló anyagi helyzetet három további változóval, a jövedelem csökkenésével, a megtakarításokhoz való hozzányúlás, vagy a kölcsönhöz folyamodás kényszerével, és az üdülésre, háztartási gépekre fordítható összeg csökkentésével mértük. A megkérdezettek 23%-a szerint nagy mértékben jellemző volt, hogy az elmúlt három évben jelentősebb mértékben kevesebb jövedelemből kellett fenntartaniuk a háztartást, ugyanakkor szintén 23%-uk nyilatkozott úgy, hogy ez egyáltalán nem volt jellemző ebben az időszakban. A megkérdezettek 29%-a nyilatkozott úgy, hogy jelentősebb mértékben jellemző volt, hogy az elmúlt 3 évben hozzá kellett nyúlnia a megtakarításaihoz, vagy kölcsönt kellett felvennie. A megkérdezettek 16%-ának pedig csökkentenie kellett az üdülésre, vagy új háztartási gépekre fordítható kiadásait. Ezek a változók matematikailag is egy dimenziót alkotnak, főkomponens-analízissel egyetlen mutatóvá aggregálhatóak, amely az eredeti információ-tartalom 71 százalékát őrzi meg. A főkomponens szerkezetét mutatja az alábbi táblázat:

22. Táblázat: Romló anyagi helyzet

Az elmúlt három évben milyen gyakran került rá sor, hogy...?	Faktorsúlyok
Kevesebb jövedelemből kellett fenntartania a háztartást?	,811
Hozzá kellett nyúlnia a megtakarításaihoz, vagy kölcsönt kellett felvennie?	,888
Csökkentenie kellett az üdülésre, vagy új háztartási gépekre fordítható kiadásait?	,832

Forrás: ESS2010, saját számítások alapján.

5.3. Tipikus munkavállalói csoportok

Klaszteranalízis segítségével igyekeztünk megragadni a fent bemutatott neofordi munkakörülményekkel kapcsolatos egyéni percepciók mentén kialakuló tipikus munkavállalói csoportokat.⁸⁴ A bemutatott főkomponensek segítségével hat változó mentén alkottuk meg a munkavállalói tipológiát. A munkahelyi autonómia és participáció, a munkateher és állás biztonság, munkahelyi elégedettség (a magánélet és a munka összeegyeztethetősége, munkával való elégedettség és megbecsültség percepciója) mentén, valamint a munkavállaláshoz szorosan kapcsolódó anyagi feltételek és a munkavállalást elősegítő iskolai végzettség segítségével hármastipológiát alakítottunk ki.⁸⁵ Az első klaszter a nyertesek csoportja, amelybe a magasabb iskolai végzettségű, stabil anyagi helyzetű, biztos munkahellyel rendelkező, a munkájával elégedett, magas munkahelyi autonómiával és participációval, valamint átlagos munkateherrel rendelkező kérdezettek kerültek. A második klaszterbe az alacsony iskolai végzettségű, romló anyagi helyzetű, munkájával elégedetlen, bizonytalan munkahellyel rendelkező, a munkahelyén autonómiát és participációt nem élvező, ugyanakkor alacsony munkateherrel rendelkező vesztesek kerültek. A harmadik klaszter az alacsony iskolai végzettségű, bizonytalan munkahelyű, munkájával elégedetlen, autonómiát nem élvező, extrém mértékben túlterhelt munkavállalók csoportja, akiknek ugyanakkor az anyagi helyzete az utóbbi három évben nem romlott.⁸⁶

⁸⁴ A tipológia kialakítása K-Means klaszteranalízissel történt. A létrejött klaszterközpontok szignifikánsan különböznek egymástól (Sig=0,000).

⁸⁵ A főkomponens-analízissel létrehozott egyéni percepciók mellett a munkavállaláshoz szorosan kapcsolódó anyagi feltételek, és az iskolai végzettséget mérő változók standardizált, vagyis a K-means klaszterelemzés megkövetelte magas mérési szintű formában lettek bevonva az elemzésbe.

⁸⁶ Az elemzéshez pairwise módszert használtunk, ugyanakkor azonos tipológia hozható létre listwise módszerrel is, de ennél figyelembe kell vennünk, hogy a biztonságos munkahelyre vonatkozó kérdést csak 630 embernek tették föl és ebből kimaradtak például az egyéni vállalkozók. Pairwise módszerrel e nélkül a veszteség nélkül létrehozható egy teljesen ugyanolyan tipológia, mint a listwise módszerrel.

23. Táblázat: Végső klaszter középpontok

	KLASZTER		
	1	2	3
Munkahelyi autonómia	,77654	-,71078	-,11926
Túlterheltség	,08932	-,61364	1,05200
Munkahelyi biztonság	,61939	-,19231	-,48822
Munkahelyi elégedettség	,53272	-,08986	-,84692
Romló anyagi helyzet	-,13908	,36460	-,41853
Iskolai végzettség	,74620	-,56742	-,34286

24. Táblázat: Klaszter elemszámok

Klaszter	Súlyozatlan	Súlyozott
Nyertes	341,000	290,316
Túlterhelt vesztes	274,000	290,456
Nem túlterhelt vesztes	140,000	151,653

Az első klaszterbe, vagyis a nyertesek csoportjába és a második, vagyis a túlterhelt vesztesek csoportjába egyaránt 290-en kerültek. A harmadik klaszterbe, vagyis a nem túlterhelt vesztesek csoportjába 151-en kerültek. A nem hatása nem szignifikáns az egyes klaszterekben. Az átlagéletkor 44 év mindhárom klaszterben. Nem meglepő módon a nyertes csoport tagjai rendelkeznek a legnagyobb presztízzsel a Treiman foglalkozási presztízs-skála (0-tól 100-as értékig terjedő skálán 46) szerint, őket követik a túlterhelt vesztes klaszter tagjai (33), majd nem sokkal lemaradva a nem túlterhelt vesztes csoport (30). A nyertes csoport tagjainak átlag bruttó bére 170 000 Ft, a túlterhelt vesztes klaszterbe tartozók átlag bruttó bére 120 000 Ft, ettől jelentősen nem marad el a nem túlterhelt vesztes csoport tagjainak átlag bruttó bére (105 000 Ft). Az egy főre jutó havi jövedelem a nyertes klaszter esetében a legmagasabb (77.000 Ft), míg a két vesztes klaszternél egymáshoz hasonló mértékű (66.000 Ft a túlterhelt vesztes klaszter esetében és 63.000 Ft a nem túlterhelt vesztes csoportnál). A nyertesek anyagi helyzetükre vonatkozó egyéni percepciója kiemelkedően pozitív, ettől jelentősen elmarad a túlterhelt vesztesek perceptált anyagi helyzete, míg a nem túlterhelt vesztes klaszter tagjai érzik leginkább úgy, hogy anyagi gondokkal küszködnek. Legnagyobb részben a

nyertes csoport tagjaira jellemző, hogy ők termelik meg a háztartás jövedelmét, őket követik a nem túlterhelt vesztesek, végül a túlterhelt vesztes csoport tagjai azok, akikre ez a legkevésbé jellemző a három klaszter közül.

5.4. Az egyes klaszterek munkaerő-piaci jellemzői

A legtöbbet a túlterhelt vesztes csoport tagjai dolgoznak főállásban (heti 51 órát), a nyertes csoport tagjai átlagosan hetente 43 órát, a nem túlterhelt vesztes csoport tagjai pedig átlagosan heti 41 órát. A túlterhelt vesztes klaszter tagjai nem meglepő módon rengeteget dolgoznak otthon is és nem érnek rá a családdal foglalkozni, míg a nem túlterhelt vesztes csoportra ez nem jellemző. Ugyanakkor a túlterhelt vesztesek csupán 16%-a nyilatkozott úgy, hogy a munkája az élete értelme, míg ez a kijelentés a nem túlterhelt vesztes csoport 29%-ára és a nyertesek 21%-ára igaz. A klaszterek e jellemzői megerősítik azt a feltételezésünket, miszerint elkülöníthető egy olyan munkavállalói csoport, amelyre fokozottabban jellemző, hogy a munkahelyi túlterheltség következtében szétzilálódnak a családi, baráti kapcsolatai, vagyis gyengül az őket körülvevő kapcsolati háló erőssége. A kapcsolathálózattal foglalkozó kutatások hangsúlyozzák, hogy a biztos kapcsolati támogatást nélkülöző egyének az élet más területein is hiányt szenvednek, ez az interperszonális deficit negatív hatással van egészségi állapotukra, jóllétükre

és a biztonságérzetükre, míg a megfelelő interperszonális kötődésekkel bíró egyének a válságos időszakokat könnyebben vészelhetik át.⁸⁷ Elméletünk szerint tehát a túlterhelt vesztes csoport munkavállalói elmagányosodnak, társadalmi kötődéseik meglazulnak és dezintegráltak lesznek a társadalomban. Az empirikus adatok ezt igazolni látszanak: a három klaszter közül a túlterhelt vesztesekre jellemző leginkább a dezintegráció percepciója.

A három munkavállalói csoport közül a legnagyobb arányban (23%) a nem túlterhelt vesztesek dolgoznak kormányzati, vagy önkormányzati szektorban, míg a nyertes és a túlterhelt vesztes csoportok tagjai hasonló arányban (13-14%) dolgoznak ezekben a szektorokban. A közszférra más területein (például az oktatásban, vagy az egészségügyben) dolgozik a nyertes csoport 8%-a, míg a túlterhelt klaszter tagjainak 5%-a, illetve a nem túlterhelt csoport 3%-a dolgozik ezeken a területeken. Állami vállalatnál közel hasonló arányban vannak jelen a munkavállalói csoportok (6-8% között). Saját vállalkozásban legnagyobb számban a nyertesek dolgoznak (21%), míg mindkét vesztes csoport, a túlterhelt és a nem túlterhelt vesztesek közül is mindössze 2-2% a saját vállalkozásban dolgozók aránya. A túlterhelt vesztesek háromnegyede dolgozik a magánszférában, közel ilyen arányban dolgoznak a magánszektorban a nyertes klaszter tag-

⁸⁷ Albert Fruzsina – Dávid Beáta (é.n.): *A hajléktalanság az emberi kapcsolatok szemszögéből: Szakirodalmi áttekintés.* Forrás: <http://www.mtapti.hu/mszt/19984/albert.htm>. (Utolsó letöltés ideje: 2014.04.09.)

jai (70%), míg a nem túlterhelt vesztes csoportnak alig több mint fele vállal munkát a magánszférában. Ezekből az adatokból az látszik, hogy a munkahelyi túlterheltség, a perceptált neofordi munkakörülmények leginkább a magánszektor dolgozóit sújtják, az önkormányzati, közszolgálati, vagy állami munkahelyeken kisebb arányban találkozhatunk a vizsgálódásunk fókuszában álló túlterhelt vesztesekkel. Ugyanakkor azt is látunk kell, hogy a nyertes pozíciói is jellemzően a magánszférához kapcsolódik ebben a tipológiában.

A fizikai jellegű munkavégzés leginkább a vesztes csoportokra jellemző, a nem túlterhelt vesztesek 70%-a, a túlterhelt vesztes csoport tagjainak pedig 62%-a végez fizikai munkát, míg a nyertesek csoportjában ez az arány mindössze 15%-os. Leginkább a nyertes csoport tagjaira jellemző, hogy munkájuk során ügyfelekkel kell foglalkozniuk (37%), a túlterhelt vesztesek csoportjában 20%-os ez az arány, míg a nem túlterhelt vesztes klaszter tagjainak 13%-ára jellemző, hogy munkájuk során ügyfelekkel foglalkoznak. Leginkább a nyertesekre jellemző, hogy munkájuk során mások ellenőrzésével kell foglalkozniuk (20%), a túlterhelt veszteseknél ez az arány alig haladja meg a 10%-ot, míg a nem túlterhelt csoport esetében az 5%-ot sem éri el.

A nem túlterhelt vesztes csoport tagjai érzik úgy leginkább, hogy könnyen találnának a mostanihoz hasonló állást, ha munkahelyet kellene váltaniuk. Míg a túlterhelt vesztes klaszter tagjai úgy vélik, hogy nehezen találnának hasonló munkát, ha állást kellene váltaniuk. A megkérdezett munkavállalók 45%-a már volt olyan helyzetben, hogy több mint három hónapon át munkanélküli volt. A nyertes klaszter tagjainak 31%-a, a túlterhelt vesztes csoport tagjainak 48%-a, míg a nem túlterhelt vesztes klaszterbe tartozó megkérdezettek 58%-a volt már három hónapon túl munkanélküli. A túlterhelt vesztes klaszter tagjainak több mint fele, a nem túlterhelt vesztes csoportba tartozók majdnem egyharmada, a nyertes csoportba tartozó megkérdezettek egyötöde egy évnél tovább volt munkanélküli (csak azok között, akik voltak már munkanélküliek). A nyertes csoportba tartozó megkérdezettek 30%-ának, míg a vesztes csoportokba tartozók csak egynegyedének csökkent az elmúlt három évben a fizetése. Továbbá a nyertes klaszterbe tartozók 13%-ának, a nem túlterhelt vesztes csoport kétötödének, és a túlterhelt vesztes csoportba tartozó válaszadók 47%-ának, tehát majdnem a felének az utóbbi három évben bizonytalanná vált az állása. A munkanélküliséggel, állásbiztonsággal kapcsolatos változók mentén a vizsgálódás fókuszában álló túlterhelt csoport némileg inkonzisztens képet mutat. Az objektív tényezők mentén, bár a helyzetük közel sem mondható kedvezőnek, de mégsem jelentősen rosszabb, mint a másik vesztes klaszter pozíciója, ugyanakkor a percepciók szintjén mégis ők látják borúlátóbban a helyzetüket.

5.5. A munkavállalói csoportok attitűdönélis jellemzői

Magyarország általános társadalmi bizalmi szintje mind az emberekbe, mind pedig a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalmat illetően a nyugat-európai országok átlaga alatt van.⁸⁸ A bizalom nem csak az interperszonális kapcsolatokban létfontosságú, hasonlóan fontos szerepet tölt be a társadalmi integrációban, a gazdaság működésében és az egyéni szubjektív jóllétre is hatással van.⁸⁹ Az emberekbe vetett általános bizalom leginkább a nyertes csoport tagjaira jellemző, míg a túlterhelt vesztes klaszter tagjai mondhatóak a leginkább bizalmatlannak. A nem túlterhelt vesztes csoport tagjaira átlagos mértékű bizalom jellemző. A demokratikus intézményekbe vetett bizalom szintén a nyertes csoport tagjait jellemzi leginkább, míg a túlterhelt vesztesek a leginkább bizalmatlanok, kiábrándultak a demokratikus intézményekből. A nem túlterhelt vesztes klaszterbe tartozó megkérdezettekre átlagos bizalom jellemző a demokratikus intézményeket illetően. Az országgal (gazdasági helyzettel, a kormány munkájával és a demokrácia állapotával) leginkább a nyertesek elégedettek, míg a túlterhelt vesztesekre az országgal való elégedetlenség jellemző. A nem túlterhelt

vesztes csoportra átlagos elégedettség jellemző. A nyertes csoport tagjaira nem jellemző a xenofóbia, míg mindkét vesztes csoport tagjai xenofóbnak tekinthetők. Tehát összességében a bizalmatlanság és az elégedetlenség attitűdje leginkább a túlterhelt veszteseket jellemzi.

A két vesztes csoport tagjai inkább depresszív, anomikus jelzőkkel jellemezhetőek, míg a nyertes klaszter tagjaira ez nem jellemző. A túlterhelt vesztes csoport tagjai dezintegráltak. A felmérés időpontjában a kérdezett munkavállalók boldogság szintje átlagosan 6,6-os értéket mutatott egy tízfokú skálán. A legboldogabbak ezen a skálán a nyertes csoportba tartozó megkérdezettek vallották magukat, míg a legkevésbé boldognak a túlterhelt vesztes csoport tagjai mondhatóak. Ezek az adatok alátámasztják a túlterhelt vesztesekkel kapcsolatos feltételezéseinket, miszerint a munkahelyen tapasztalt neofordi munkafeltételek percepciói esetükben dezintegrációhoz vezetnek. Ezek a munkavállalók izolálódnak a társadalomban, életségük pedig ezzel összhangban depresszív és anomikus jegyeket mutat.

A nyertesek 27%-a szerint az EU-ban az egyik legjellemzőbb dolog a demokrácia, a nem túlterhelt vesztes csoportba tartozók 22%-a, míg a túlterhelt vesztesek 15%-a vélekedett így. A túlterhelt vesztesek és a nyertesek több mint egyötöde, valamint a nem túlterhelt vesztesek 14%-a gondolja úgy, hogy az unióban elveszítjük függetlenségünket. A nem túlterhelt vesztesek

⁸⁸ Hajdu Gábor 2012 *Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után*. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Szociológiai Intézet, Társadalomtudományi Kutatóközpont. Forrás: <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf>. (Utolsó letöltés ideje: 2014.04.09.)

⁸⁹ Hajdu Gábor 2012 *Ibid.*

27%-a, a nyertesek több mint egyötöde és a túlterhelt vesztesek alig több mint egytizede állítja, hogy az EU-ra jellemző a gazdasági jólét. Ugyanakkor a nem túlterhelt vesztes csoport közel kétötöde, valamint a túlterhelt vesztesek és a nyertesek egynegyede szerint az EU-ra jellemző az idegenek beáramlása. A túlterhelt vesztes csoportba tartozók egyharmada, a nyertesek és a nem túlterhelt vesztes klaszter valamivel több mint egyötöde szerint az EU-ban a közpénzek pazarlása zajlik. A nem túlterhelt vesztes csoport tagjainak 44%-a, a túlterheltek egyharmada és a nyertesek egyötöde szerint túl nagy a munkanélküliség az EU-ban. A szociális biztonságról mindhárom csoport lesújtó véleménnyel van, a nem túlterhelt vesztesek és a nyertesek 5 és 7%-a említi az EU jellemzőjeként a szociális biztonságot, míg a túlterhelt veszteseknél 15%-a ez az arány. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy ugyan a nem túlterhelt vesztesekre kevésbé jellemző a xenofóbia és az outgroup elutasítása, ugyanakkor jóval borúlátóbbnak mutatkoznak az EU megítélésében, mint a másik két csoport. Legnagyobb arányban mindhárom csoport a tanulás és a munkavállalás szabadságát említi, jelesül a nyertesek kétharmada, a túlterhelt vesztesek 43%-a, míg a nem túlterhelt vesztesek közel kétötöde. Tehát a túlterhelt vesztesek bár számos területen erős bizalmatlanságot, kiábrándultságot és elégedetlenséget mutatnak, ugyanakkor az EU megítélésében nem ők, hanem a nem túlterhelt vesztes klaszter tagjai mutatkoztak a leginkább szkeptikusoknak.

5.6. Diszkrimináló függvények

Ahhoz, hogy minél jobban el tudjuk különíteni az egyes klasztereinket egymástól, diszkrimináló függvényeket hoztunk létre, amely függvényeket végül egy utolsó magyarázó diszkriminancia-analízisbe helyeztünk el. Az első diszkrimináló függvényünket három főkomponensből hoztuk létre, amely a társadalmi integráció mentén különíti el a klasztereket és amely az integrációt mérni hivatott főkomponens mellett tartalmazta az országgal való elégedettség változóit (kormányal, gazdasággal, demokrácia működésével), illetve a különböző demokratikus intézményekbe vetett bizalmat mérni hivatott főkomponenst is. A nyertes csoport tagjai átlagos integráltságot mutatnak, az intézményekbe vetett bizalmuk és az országgal való elégedettségük is átlagosnak mondható. A nem túlterhelt vesztes klaszterbe tartozó megkérdezettek mindhárom dimenzió mentén bizakodóak és integráltak, míg a túlterhelt vesztes csoportba tartozók kifejezetten kiábrándultak és dezintegráltak.

E makrostrukturális jellegzetességeket mérő diszkrimináló függvény után létrehoztunk egy mikro-dimenziót is, amely a depresszív-anomikus, xenofób, az emberekkel szemben általában bizalmatlan dimenziók mentén próbálta elkülöníteni klasztereinket. Itt is a három főkomponensből egy diszkrimináló függvény jött létre, amelynek elem-

zése során elmondhatjuk, hogy a nyertes csoport tagjaira nem jellemző az outgroup elutasítás attitűdje, az anómia és a bizalmatlanság, míg mindkét vesztes csoport, de különösen a túlterhelt vesztes klaszter tagjai kifejezetten xenofóbok, bizalmatlanok, depresszívek és anomikusak.

A foglalkozási presztízs-pontok, az objektív és a szubjektív jövedelmi helyzet mentén próbáltunk megragadni egy foglalkozási-jövedelmi státusz dimenziót, ahol azt találtuk, hogy a nyertes csoport tagjai kifejezetten magas státuszúak, a nem túlterhelt vesztes klaszterbe tartozó válaszadók épp ellenkezőleg, nagyon alacsony státuszúak, a túlterhelt vesztesek pedig viszonylag kiegyensúlyozottabb jövedelmi helyzetük ellenére is inkább alacsonyabb státuszúnak mondhatók. Ha ezt a három diszkrimináló függvényt, vagyis a társadalmi integrációt, a társadalmi státuszt és a társadalmi anómiát mérő függvényt egyszerre tesszük be egy újabb diszkriminancia-analízisbe, akkor kettő szignifikáns diszkrimináló függvényt kapunk, amelyek együttes elemzése során az kristályosodik ki, hogy a nyertes klaszter tagjai valóban magas státuszú, átlagosan integrált, nyitott személyiségű emberek csoportját alkotják. A nem túlterhelt vesztesek státusza és jövedelme alacsonynak mondható, ezzel szemben erős bizalmat mutatnak a rendszer felé, a társadalomban integráltak. Míg a túlterhelt vesztes csoportba tartozó megkérdezettek viszonylagosan kedvezőbb anyagi

helyzetük ellenére is egyértelműen alacsonyabb státuszú, dezintegrált, xenofób és anomikus csoportot képeznek.

5.7. Pártszimpátia, szavazói magatartás

Legnagyobb arányban a túlterhelt vesztes klaszter tagjai maradtak távol a 2010-es választásokon (36%), míg a nem túlterhelt vesztes csoport tagjainak közel egynegyede nem ment el szavazni (24%). A nyertes csoport tagjainak 17%-a nem szavazott. Ez a szavazói magatartás rímelt az egyes klaszterek fent ismertetett attitűdinális jellemzőire, miszerint a túlterhelt vesztes klaszter tagjai a legkiábrándultabbak a három klaszter közül. A kiábrándultságot mutatja továbbá, hogy a túlterhelt vesztes klaszter több mint felének már nem volt pártja a vizsgált időszakban, ez kisebb mértékben, de ugyanúgy jellemző a nem túlterhelt vesztesekre is, míg a nyertesek 42%-áról mondható el, hogy 2010 telén már nem volt pártja.

A vizsgált időszakban, 2010 telén a nyertes klaszter tagjai között találjuk a legtöbb Fidesz-szimpatizánst (70%), a két vesztes csoport szimpátiája a Fidesz felé 56% körüli. Ebben az időszakban a vesztes csoportok tagjainak 15%-a szimpatizált az MSZP-vel, míg a nyertes csoport csupán 7%-a vallotta magát MSZP-szimpatizánsnak. Az LMP 7-8%-on állt mindhárom csoportban. Míg 2010 tavaszán retrospektív kérdés alapján csekély eltéréssel mindhárom klaszter tagjainak közel egyötöde szavazott a Jobbikra, addig fél évvel később a

Jobbikkal szimpatizált a túlterhelt vesztes klaszter tagjainak még mindig 20%-a, és a nem túlterhelt vesztes csoport tagjainak 17%-a, míg a nyertes csoport tagjainak már csak 14%-ára volt jellemző a Jobbik-szimpatia. Bár ezek nem túl jelentős különbségek, mégis azt mondhatjuk, hogy ebben az időszakban, egy mély társadalmi-gazdasági és munkaerő-piaci krízis idején a neofordi frusztrációt perceptáló, pártot választani tudó túlterhelt vesztesekre jellemző stabilan a Magyarországon szélsőjobboldalnak tekinthető Jobbik-szimpatia, míg a másik két csoportban – eltérő mértékben ugyan – de csökkenő szimpátiát figyelhetünk meg a Jobbik irányában.

Összefoglalás

A tanulmány kiindulópontját annak magyarázata jelentette, vajon milyen tényezők állhatnak annak hátterében, hogy egy, a gazdasági válság idején viszonylagosan nyertesnek nevezhető csoport, az aktív munkavállalók jelentősen nagyobb arányban szavaztak a Magyarországon jobboldali radikális pártnak tekinthető Jobbikra. E jelenség mögött megbújó tényezők feltárásához a SIREN kutatás eredményeinek vizsgálata és az ESS5 2010-es adatbázisának elemzése nyújtott segítséget. A tanulmány koncepciója szerint a konkrét szavazói magatartás és a szélsőjobboldali szimpatia, a radikális attitűdök feltérképezéséhez a vizsgálódást az utóbbi évtizedekben bekövetkezett globális (jellemzően nyugat-európai) változások áttekintésével érdemes kezdeni. A társadalmi és gazdasági átalakulások hosszútávon átalakították a munka világát, a tudás-alapú gazdaság, a kompetencia fogalma, az atipikus foglalkoztatás, a projekt jellegű, határozott idejű szerződések, a rugalmasság elvárása olyan „innovációs túlélőcsomagként” értelmezhető, amely az átalakuló gazdaság kihívásainak való megfelelést célozta meg. Az új menedzsment-technikák és trendek részben beszivárogtak a magyar munkaerő-piacra is, másrészt viszont ezzel párhuzamosan a rendszerváltás gazdasági és munkaerő-piaci sokkot jelentő hatásával is számolnia kellett a magyar gazdaságnak. A nyugat-európai változásokra is jellemző volt a gazdasági visszaesés, a foglalkoztatottság csökkenése, a munkanélküliség növekedése, de ezek lassú, folyamatos változások voltak a rendszerváltás földcsuszamlásszerű eseményéhez képest.

Ezek a változások és a rendszerváltás előtti munkaerő-piaci állapotok, valamint később a 2008-as világválság hatásai együttesen egy speciális munkaszervezeti berendezkedést, a neofordizmust honosítottak meg a magyar munkaerő-piacon. Ebben a modellben a parancsuralmi, tekintélyelvű, utasításos rendszer elemei, mint a diktatorikus rendszerek öröksége éppúgy jelen van, mint az új menedzsment-technikák lelkes (talán sokszor túlzott és indokolatlan) alkalmazása is. Az átalakulással járó, majd a gazdasági válság kihívásaira is a munkaadók a neofordi rendszer logikáját követve a rövidtávú

előnyökkel próbáltak a piacon „életben maradni”, miközben munkavállalóik jelentős része extrém mértékű túlterheltséget, bizonytalanságot és a megbecsültség hiányát élte át.

A tanulmányban górcső alá vettük a SIREN kutatás magyar almintájának azon kvalitatív és kvantitatív eredményeit, amelyek segíthetnek megérteni a neofordi munkakörülmények és a szélsőjobboldali attitűdök, illetve a pártszimpátia közti kapcsolatot. A SIREN kutatás egyik legfontosabb eredménye ebben a tekintetben, hogy a munka világában átélt tapasztalatok jelentősen befolyásolhatják a politikai attitűdöket, a különböző radikális pártokkal való szimpátiát, vagy akár a konkrét szavazói magatartást is. Ez fontos kiindulópontot jelentett a neofordizmus és a szélsőjobboldali radikalizáció közötti kapcsolat vizsgálatában. A tanulmány elsődleges elméleti kiindulópontja az a feltételezés volt, hogy azok között, akiket válságos időszakban relatíve nyerteseknek tekinthetünk, pusztán azon tényező mentén, hogy (még) nem veszítették el a munkájukat, vannak olyan csoportok, amelyek a neofordi munkakörülményeik miatt inkább vesztes csoportnak mondhatóak. Feltevésünk szerint a puszta munkaerő-piaci jelenlét nem garantál elégedettséget, sikeres identifikációt, munkahelyi és társadalmi integrációt és így nem „véd meg” a szélsőséges nézetektől, a kiábrándultságtól, a bizalomvesztéstől.

A vizsgálódás empirikus szakaszában a tanulmány első hipotézisét igazolni tudtuk, miszerint sikerült a neofordi munkaszervezési paradigma hiánya, illetve megléte mentén az aktív munkavállalók között elkülöníteni tipikus nyertes és vesztes csoportokat. A tanulmány fókuszában álló munkavállalói csoport tagjai, a neofordi túlterhelt vesztesek kiemelkedően sokat, heti 51 órát dolgoznak főállásban, miközben otthon is dolgozniuk kell, ezért nem érnek rá a családjukkal foglalkozni. Ugyanakkor a munkájukat nem tekintik életük értelmének. Ez az ellentmondás pedig értelmetlenül frusztrációt okozhat körükben. A neofordi vesztesek jellemzően fizikai munkát végeznek (62%) és a magánszektorban dolgoznak (75%). Az önkormányzati szférában 13%-uk, más közszférában 5%-uk, állami szférában 6%-uk, míg saját vállalkozásban mindössze 2%-uk dolgozik. Nem igazán jellemző, hogy ügyfelekkel (20%), vagy mások ellenőrzésével (10%) kellene munkájuk során foglalkozniuk. Neofordi vesztesek úgy vélik, hogy nehezen találnának hasonló munkát, ha állást kellene váltaniuk, miközben 48%-uk volt már 3 hónapon túl, míg több mint a felük egy évnél is tovább munkanélküli. A neofordi vesztesek fizetése jellemzően nem csökkent az elmúlt három évben, mindössze egynegyedük számolt be fizetése csökkenéséről, azonban 47%-uknak bizonytalanra vált az állása. A neofordi túlterhelt vesztesek a leginkább bizalmatlanok, nem bíznak sem az emberekben, sem a demok-

ratikus intézményekben. Elégedetlenek az ország helyzetével és xenofóbnak tekinthetők. Erre a csoportra jellemző a dezintegráció és a depresszív, anomikus jegyek. A túlterhelt vesztesek 15-15%-a említette az EU jellemzőjeként a demokráciát, és a szociális biztonságot, egyötödük vélekedett úgy, hogy az EU-ban elveszítjük a függetlenségünket, míg alig több mint egytizedük állította, hogy az EU-ra jellemző a gazdasági jólét. Valamint egynegyedük szerint az EU-ra jellemző az idegenek beáramlása, egyharmaduk szerint az EU-ban a közpénzek pazarlása zajlik és szintén egyharmaduk szerint túl nagy a munkanélküliség az EU-ban. Legnagyobb arányban a túlterhelt vesztes klaszter tagjai maradtak távol a 2010-es választásokon (36%). Majd 2010 telén a csoport több mint felének már nem volt pártja.

Tehát a neofordi vesztes csoport nem elsősorban objektív státuszuk, hanem munkahelyi körülményeik neofordi jellege miatt mondható vesztesnek, hiszen a nyertesekkel ellentétben nekik munkahelyükön meg kell küzdeniük a túlterheltséggel, az autonómia és participáció hiányával, valamint a munkahelyük, pozíciójuk bizonytalanságával. A neofordi munkakörülményeik okozta frusztráció a túlterhelt vesztesek esetében az emberekkel szembeni bizalmatlansághoz, a demokratikus intézményrendszerbe vetett bizalom megrendüléséhez, az országgal való elégedetlenséghez és xenofóbiához vezet. Tehát a tanulmány második hipotézisét igazolva elmondhatjuk, hogy a hármask munkavállalói tipológiában végső soron a leginkább neofordi munkakörülmények közt dolgozó csoport tagjaira lesz leghatározottabban jellemző a jobboldali radikalizálódás valószínűsége. A tanulmány harmadik hipotézise szerint a radikalizáció leginkább a nagy munkateher miatt beszűkült interperszonális kapcsolathálóval bíró és kevés szabadidővel rendelkező, ezzel összefüggésben pedig társadalmi izolációt átélő munkavállalókat érintheti. A neofordi túlterhelt vesztes csoport politikai kiábrándultsága, a demokratikus intézmények és az emberek felé mutatott bizalmatlansága, illetve xenofóbiája ezt a hipotézist látszik megerősíteni.

A kialakított munkavállalói tipológiában a nyertesek nem csak objektív foglalkozási, jövedelmi tényezők mentén, hanem a perceptált munkahelyi viszonyaik szerint is nyertesnek tekinthetők. Nyertesnek mondhatóak ezek a munkavállalók, mert nem érzékelik munkahelyükön azt a neofordi nyomást, túlterheltséget és frusztrációt, amivel a neofordi túlterhelt veszteseknek meg kell küzdeniük. Ezek a nyertes munkavállalók optimisták az ország helyzetének megítélésében, bíznak az emberekben és a demokratikus intézményrendszerben is, és nem jellemző rájuk a xenofóbia, sem pedig a depresszív, anomikus életérzés és a dezintegráció. Tehát sem radikális jobboldali attitűdök, sem pedig olyan pszichológiai és szociálpszichológiai érzületek és állapotok nem jellemzik őket, amelyek megalapozhatják a radikális attitűdök kialakulását. Ez alátámasztja a

tanulmány negyedik hipotézisét, miszerint mély társadalmi-gazdasági válságok idején a nyertes munkavállalói csoportra kevésbé jellemzőek azok a radikális jobboldali attitűdök, amelyek érzékennyé tehetik őket a szélsőjobboldali pártok hívószavaira.

A tanulmány ötödik hipotézise szerint az olyan objektívnek tekinthető státusz-mérő dimenziók, mint a jövedelmi helyzet, vagy az iskolai végzettség, nem kompenzálják a neofordi nyomás és frusztráció következtében perceptált alacsonyabb státuszt és anomikus életszemléletet, azaz a vesztes percepciót. Ezt támasztotta alá a diszkriminancia-analízis végső függvénye, miszerint a neofordi túlterhelt vesztes csoportba tartozó megkérdezettek némileg kedvezőbb anyagi helyzetük ellenére is, a munkahelyükön tapasztalt neofordi körülmények szorításában dezintegrált, xenofób és anomikus csoportot képeznek.

A neofordi túlterhelt vesztes csoport negatívan perceptált munkakörülményei a magyar munkaerő-piacon már a válság előtt is létező neofordiba hajló munkaszervezeti berendezkedésnek köszönhetőek, amelyet a válság a végletekig kiélezett, felnagyított. Ennek ismeretében azt mondhatjuk, hogy a neofordizmus dominanciája a magyar munkaerő-piacon egy inkább a posztfordizmusra berendezkedő Európai Unión belül a világválság nélkül is előbbutóbb válságos helyzetet idézhetett volna elő. Ez a neofordi munkakörnyezet a SIREN kutatásban bemutatott jelenségekhez hasonló pszichológiai folyamatokat, reakció-

kat idézhet elő a munkavállalókban. A folyamatos bizonytalanság, a munkaadó és munkavállaló közti lojalitás és bizalom teljes hiánya, a munkaterhek és a munkahelyi stressz extrém növekedése, egyszóval a neofordi munkakörnyezet olyan utakra sodorhatják a munkavállalókat, amelyek szélsőjobboldali szimpátiához, radikalizációhoz vezethetnek. Ezek a fenti munkakörülményekkel kapcsolatos jellemzők azonban nem csak a válságnak köszönhetőek, hanem annak, hogy Magyarországon a rövidtávú költséghatékonysági előnyöknek kedvező neofordi rendszer tartósan gyökeret tudott verni a munkaerő-piacon. Ez a szemlélet pedig hosszútávon a válság nélkül is a munkavállalók kiszolgáltatottságához, egzisztenciális válságukhoz, deprivációjukhoz, és értékvesztettségéhez vezetett volna, végső soron pedig olyan attitűdök kialakulásához, amelyek nyitottá tesznek a szélsőjobboldali radikális üzenetek elfogadására.

Kutatásunk során egyértelműen ki tudtuk mutatni azt, hogy a magyar munkavállalók között létezik egy olyan, „halmozottan” neofordi körülmények között dolgozó, jelentős számossággal bíró csoport, amelynek percepciói, reakciói, politikai attitűdjei és pártszimpátiája egyértelműen mutatja annak valószínűségét, hogy e csoport tagjai a jövőben radikalizálódhatnak és a Jobbik vonzáskörébe kerülhetnek. Azonban a neofordi munkakörülmények és a konkrét pártválasztás közötti dinamikák feltárásához, az ESS kereteit meghaladó

pontossággal kialakított változók mentén történő magyarázó modellek létrehozásához további vizsgálatok szükségeltetnek és egy kifejezetten erre a célra kialakított kérdőív elkészítését igénylik.

Felhasznált és hivatkozott szakirodalom

Albert Fruzsina- Dávid Beáta (é.n.): A hajléktalanság az emberi kapcsolatok szemszögéből: Szakirodalmi áttekintés.

Forrás: <http://www.mtapti.hu/mszt/19984/albert.htm>

A válság hatása a munkaerő-piacra (2010) Internetes kiadvány, KSH.

Forrás: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/valsagmunkaeropiacra.pdf>

Betz, H-G. 2004 La droite populiste en Europe, Extrême et démocrate? PÔLE SUD 21(21), Paris, Coll. Autrement, CEVIPOF.

Blanchar, J. O. 2004 Explaining European Unemployment. Research Summary, National Bureau of Economic Research.

Forrás: <http://www.nber.org/reporter/summer04/blanchard.html>

Boltanski, Luc – Chiapello, Eve 1999 Le nouvel esprit du capitalisme. Gallimard, Paris.

Bowles, S.- Gintis, H. 1976 Education as a Site of Contradictions in the Reproduction of the Capital-Labor Relationship: Second Thoughts on the 'Correspondence Principle'. University of Massachusetts.

Durkheim, Émile 1982 Az öngyilkosság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, második kiadás, Budapest.

EUROPEAN SOCIAL SURVEY (ESS) Magyarország, Forrás: <http://ess.tk.mta.hu/ess/>

GRAJ CZJÁR ISTVÁN – TÓTH ANDRÁS (2013): Válság és változás. Utak a jobboldali radikalizmushoz. L'Harmattan Kiadó, 2013, Budapest.

GRAJ CZJÁR ISTVÁN – TÓTH FLÓRA EMESE – ÁDÁM ZSUZSANNA (2011): Neofordizmus brevi manu, In: Közelítések, Forrás: http://epa.oszk.hu/02100/02184/00002/pdf/kozelitesek_EPA02184_2011_02_022-040.pdf

GRAJ CZJÁR ISTVÁN – TÓTH ANDRÁS (2010): Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe, In: Enyedi Zsolt, Szabó Andrea és Tardos Róbert (szerk.): Új képlet. Választások Magyarországon, 2010. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2011, pp. 57-92., Forrás: <http://www.valasztaskutatas.hu>

GRAJ CZJÁR ISTVÁN (2008): Válság és változás: Utak a jobboldali radikalizmushoz, Doktori disszertáció, ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia, 2008.

GRAJ CZJÁR ISTVÁN (2007): Utak a szélsőjobboldalhoz. In: (szerk. Boda Zsolt – Kovách Imre – Szoboszlai György) Hatalom, közbeszéd, fejlesztéspolitika. Elemzések politikai jelenségekről, Műhelytanulmányok, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2007/4.

GREENHAUS, Jeffrey H. (et al.), (2012): Relations of work identity, family identity, situational demands, and sex with employee work hours. *Journal of Vocational Behavior*, 2012, Április.

HAJDU GÁBOR (2012): Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon, MTA Szociológiai Intézet, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2012, Forrás: <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf>

IGNAZI, PIERO (2000): *The extreme Right in Europe*, Il Mulino, Bologna.

KÁROLY FAZEKAS – GYÖRGY MOLNÁR 2011 (eds.): *The Hungarian Labour Market, Effects of the crises, Review and Analysis*, Institute of Economics, IE HAS National Employment Foundation, Budapest p. 47. http://econ.core.hu/file/download/HLM2011/TheHungarianLabourMarket_2011_onefile.pdf

KESZI ROLAND (é.n.): A távmunkavégzés munkaszervezeti bevezetését meghatározó tényezők öt európai régióban. Szervezetszociológiai modellkísérlet, Forrás: http://www.infonia.hu/digitalis_folyoirat/2007_2/2007_2_keszi_roland.pdf

- KÖVES ANDRÁS (2003): A KGST-kereskedelemtől az EU csatlakozásig, A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra, I. Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban, In: Közgazdasági Szemle, L. évf., 2003, július-augusztus, pp. 635-653., Forrás: <http://www.epa.oszk.hu/00000/00017/00095/pdf/04Koves.pdf>
- KUCZI TIBOR (2011): Kisvállalkozás és társadalmi környezet, Forrás: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_11_Kuczi_Tibor_Kisvallalkozas_es_tarsadalmi_kornyezet/ch03s04.html
- LENGYEL IMRE (2003): Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon, JATE Press, Szeged, http://www.eco.u-szeged.hu/region_gazdfeliszcs/pdf/konyv6/Szerk-4-regspect.pdf
- LUBBERS, M. – GIJSBERTS, M. – SCHEEPERS, P. (2002): Extreme right-wing voting in Western Europe, In: European Journal of Political Research, Vol. 41., pp. 345–378., Forrás: <http://doc.utwente.nl/61252/1/Lubbers02extreme.pdf>
- Magyarország 1989–2009, A változások tükrében (2010), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, Forrás: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo1989_2009.pdf
- MAKÓ CSABA – ILLÉSY MIKLÓS – CSIZMADIA PÉTER (2008): A munkahelyi innovációk és a termelési paradigmaváltás kapcsolata, A távmunka és a mobilmunka példája. In: Közgazdasági Szemle, LV. évfolyam, 2008. December. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00154/pdf/03mako-illessy-csizmadia.pdf>
- MAKÓ CSABA (2000): 'Changes in Job Structure and Their Impact on HRM Practices', Symposium on The International Research on The Electrical Workers Mind, Tokyo.
- MAKÓ CSABA (2001): A munkaerő szubjektív, valamint emocionális, érzelmi és esztétikai jellemzőinek felértékelődése a munkafolyamatban, Példák a „rég” és az „új” gazdaságból, In: Vezetéstudomány, 12. évfolyam, 12. Szám, Forrás: http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/109335/1/file_up_MakoCs-MunkaeroSzubjektiv.pdf

- MATHEIKA ZOLTÁN (2008): Rugalmas termelési rendszerek, avagy a taylorizmus meghaladhatósága, In: Fordulat, 2008 tavasz, 2. Szám, Forrás: <http://fordulat.net/pdf/2/matheika.pdf>
- MELOEN, J. – VAN DER LINDEN, G. – DE WITTE, H. (1996): A test of the approaches of Adorno et al., Lederer and Altemeyer of Authoritarianism in Belgian Flanders: a research note; In: Political Psychology, 17(4), pp. 643-656.
- MERTON, R. K. (1980): A vonatkoztatási csoport elmélete és a társadalmi mobilitás. In: R. K. Merton (ed.) Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Budapest, Gondolat, 1980.
- MERTON, R. K. (1980): Tanulmányok a társadalmi és kulturális struktúráról. In: Merton, R.K. (Ed.): Társadalomelmélet és társadalmi struktúra, Gondolat, Budapest.
- MIHÁLYI PÉTER (2010) A privatizáció enciklopédiája, Forrás: <http://econ.core.hu/file/download/privatizacio/ertekeles.pdf>
- NAGY GYULA (2000): „Munkanélküliség a kilencvenes években”. In: Társadalmi riport 2000, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.) Budapest, TÁRKI, pp. 79–98., Forrás: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a844.pdf>
- OBLATH GÁBOR – PULA GÁBOR (2000): „Makrogazdasági folyamatok és szerkezeti átalakulás a kilencvenes években Magyarországon”. In: Társadalmi riport 2000, Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György (szerk.) Budapest: TÁRKI, Forrás: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a843.pdf>
- OECD (1999) Economic Surveys: Hungary 1999. OECD, Paris.
- TÖNNIES, F. (2004): Közösség és társadalom, Gondolat Kiadó, Budapest.
- Regular report from the Commission on Hungary's progress towards accession, 8. November 2000.
- SANDBERG, A. (1995): Enriching Production Perspectives on Volvo's Uddevala Plants as an Alternative to Lean Production, Ewebury, Aldershot.

Diszkriminancia analízis:**Első függvény****1. Táblázat: Sajátértékek**

Függvény	% of Variance	Cumulative %	Kanonikus korreláció
1	94,8	94,8	,222

2. Táblázat: Wilk's Lambda

Függvények	Wilk's Lambda	Chi-négyzet	Sig.
1 és 2 együtt	,948	31,735	,000

3. Táblázat: Struktúra mátrix

	Függvény
	1
Intézményi bizalom	,870*
Országgal való elégedettség	,862*
Dezintegráció	-,345*

4. Táblázat: Klaszterenkénti függvényátlagok

Klaszterek	Függvény
	1
Nyertes	,053
Nem túlterhelt vesztes	,147
Túlterhelt vesztes	,505*

Második függvény

5. Táblázat: Sajátértékek

Függvény	% of Variance	Cumulative %	Kanonikus korreláció
1	95,3	95,3	,248

6. Táblázat: Wilk's Lambda

Függvények	Wilk's Lambda	Chi-négyzet	Sig.
1 és 2 együtt	,936	38,533	,000

7. Táblázat: Struktúra mátrix

	Függvény
	1
Depresszív	-,735*
Xenofóbia	-,689*
Emberekbe vetett bizalom	,522

8. Táblázat: Klaszterenkénti függvényátlagok

Klaszterek	Függvény
	1
Nyertes	,293
Nem túlterhelt vesztes	-,138
Túlterhelt vesztes	-,354

Harmadik függvény

9. Táblázat: Sajátértékek

Függvény	% of Variance	Cumulative %	Kanonikus korreláció
1	99,4	99,4	,552

10. Táblázat: Wilk's Lambda

Függvények	Wilk's Lambda	Chi-négyzet	Sig.
1 és 2 együtt	,694	182,389	,000

11. Táblázat: Struktúra mátrix

	Függvény
	1
Presztízskála	,924*
Szubjektív jövedelmi helyzet	-,570
Egy főre jutó jövedelem	,195

12. Táblázat: Klaszterenkénti függvényátlagok

Klaszterek	Függvény
	1
Nyertes	,913
Nem túlterhelt vesztes	-,572
Túlterhelt vesztes	-,185

Negyedik függvény**13. Táblázat: Sajátértékek**

Függvény	% of Variance	Cumulative %	Kanonikus korreláció
1	85,5	85,5	,537
2	14,5	100,0	,254

14. Táblázat: Wilk's Lambda

Függvények	Wilk's Lambda	Chi-négyzet	Sig.
1 és 2 együtt	,666	150,544	,000
2	,936	24,595	,000

15. Táblázat: Struktúra mátrix

	Függvények	
	1	2
Foglalkozási-jövedelmi státusz	,998*	,024
Társadalmi integráció	,013	,999*
Társadalmi anómia	,227	,296*

16. Táblázat: Klaszterenkénti függvényátlagok

Klaszterek	Függvények	
	1	2
Nyertes	,870	,070
Nem túlterhelt vesztes	-,533	,158
Túlterhelt vesztes	-,203	-,547

A tanulmány másodközlés, korábbi megjelenési helye:

http://www.socio.mta.hu/uploads/files/2015/bolyai_SiS.pdf

„HA PAP NINCS, JÓ A MINISTRÁNS IS!”

A sztálini típusú diktatúra, az Aranycsapat és az 1954-es berni VB generációs megítélései¹

*„De te fabula narratur.”
(Horatius)*

A politikatudományban természetes a kutatási módszerek pluralizmusa, ezért számos kutató alkalmaz szociológiai technikákat a politikai jelenségek vizsgálatakor. Tanulmányomban ilyen metódus felhasználásával igyekszem körüljárni az Aranycsapat és az 1954-es berni VB generációs megítéléseinek különbségeit. Ez annál is aktuálisabb téma, minthogy éppen hatvan esztendeje, Bernben rendezték meg a futball-világbajnokságot, amelynek döntőjében az Aranycsapat vereséget szenvedett az NSZK válogatottjától. (Ennek hatására régen nem látott zavargások törtek ki Magyarország fővárosában és vidéken, amelyeket karhatalommal kellett szétverni, s bizonyos értelemben ezek az események 1956. október 23-a prototípusának is tekinthetők.)

Írásművem első része a sztálini típusú diktatúrák „anatómiáját” vázolja fel, ismerteti a szocialista hierarchiát, azt a vertikális struktúrát, amely a parancsuralmi rendszer, valamint egy újabb személyi kultusz kialakulásának kedvezett. A további részek közt helyet kap egy nem reprezentatív primer kvalitatív kutatást is, amely a terepkutatás és a félig strukturált interjú adatfelvétel segítségével analizálja azt, hogy az Aranycsapatra és az 1954-es VB-re való visszaemlékezések tekintetében, mennyiben meghatározók a generációs élmények, illetve az emlékezetet mennyiben befolyásolja az, hogy az egyes individuumok szociológiai értelemben milyen generációs besorolást kapnak? Az elméleti háttér Karl Mannheim tudásszociológus generációelméleti fejtegetéseit veszi alapul, majd a generációk „címkézésekor” a McCrindle Research generáció-felosztását használtam.

¹ A dolgozatnak szomorú aktualitása is van. Nem csak az 1954-es svájci VB berni fináléja 60 éves jubileumának állít emléket, mert elkészültének idején, 2014. június 13-án, életének nyolcvannyolcadik évében elhunyt Grosics Gyula, az Aranycsapat kapusa, a „Fekete Párduc”, a Nemzet Sportolója, aki 1952-ben a helsinki olimpián olimpiai bajnok, 1954-ben a Berni VB-n az ezüstérmes csapat tagja volt. A válogatottban 1947 és 1962 között 86 alkalommal védett, három világbajnokságon szerepelt (1954, 1958, 1962). Pályafutása befejezése után Tatabányán, Salgótarjánban, a Központi Sport Iskolánál (KSI) és Kuvaitban is dolgozott. Később a Bp. Volán elnöke lett. Halálával a legendás válogatottnak egyetlen élő tagja, Buzánszky Jenő, egykori jobbhátvéd maradt.

1. A Magyarországon kiépülő sztálini típusú társadalmi modell jellemzése (szociológiai-politológiai áttekintés)

A 19. század közepétől a „rövid 20. század” végéig több rendszerváltás is lezajlott Magyarországon, miközben forradalmak, ellenforradalmak és puccsok követték egymást. Ezek individuális, morális és társadalmi értelemben is mély identitásváltságokat és társadalmi krízisek sorozatát eredményezték. Már a 20. század indulása is – számos társadalmi csoport tekintetében – a nemzeti és egyéni megaláztatások érzését hozta, illetve a politikai és társadalmi kitesztettség korábban kevésbé ismert nemzedéki élményét jelentette (lásd pl. a szelektív antiszemitizmus vagy a németellenesség együttes megjelenését a környező országokkal szembeni sovinizmus érzülete mellett).

Ígéretes politikai-társadalmi pillanatok is voltak Magyarország történetében a 19. századi „Nagy Reformkort” (1825–1848) követően. A második világháború után az ún. „koalíciós időszakban” (1944 ősz–1947), a sztálini típusú rendszer megreformálására irányuló, s az egykor „moszkovita” kommunista Nagy Imre fémjelzte ún. „új szakasz” politikája idején (1953 június–1955 március), valamint az 1989-es új magyar ellenzék reformprogramjainak megfogalmazásakor, amely illúziókat a demokratikus átmenet karakterizálta. Utóbbi esetben egyébként régen nem látott

módon vált termékenyvé a hazai politikai (köz)élet, s a „tervkovácsolás” tekintetében a progresszív politikai körök alapvetően hasonló programjai is – amelyek csak árnyalatokban különböztek egymástól – demonstrálták a történelmünket ritkán jellemző összefogás lehetőségét. Azonban ezeket az eseményeket elhomályosította valami az „összetartozás” mozzanatán túl: az egyes társadalmi csoportokat sújtó, vagy egyéni „tragédiák” sorozata.

A „tisza forradalmaknak” is vannak analógiái a magyar történelemben, ezek: 1848. márciusa és 1956. októbere. Király Béla, a Nemzetőrség egykori főparancsnoka, a Brooklyn College professzora, az emigrációban ekképpen emlékezett vissza ezekre: „1956-ban olyan nemzeti egység volt hazánkban, amilyen 1848 óta nem volt. A nemzethez tértek vissza azok is, akiket a nemzettől el próbáltak szakítani azzal, hogy bolsevista, szovjet módon neveltek. A szovjet rendszer totális fiaskója volt 1956.” (Király, 1990: 36) Király szerint a két jelentős történelmi eseményt az is összekapcsolja, hogy szereplőiket kezdetben a „reformprogramok szerkesztési láza” jellemezte, ám mind – a napóleoni háborúkat követő – 1848-as polgári átalakulás folyamatának, mind – a hetvennégy évesen elhunyt Sztálin halálát követő – 1956-os októberi kísérleteknek, egyaránt megvolt a maga „Szent Szövetsége”: egyrészt az 1815-ben Párizsban, a forradalmi fővárosban, I. Sándor, I. Ferenc és III. Frigyes Vilmos megkötött társulása, amely később

Anglia részvételével négyesszövetségre bővült, másrészt az 1955. május 14-én Varsóban, a NATO 1949. április 4-ei megalakulását követően létrehozott egységes, központosított „barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási” szerződés: a Varsói Szerződés. (Király, 1990: 94-97)²

A forradalmi „reformtervek”, a forradalmi várakozások és a politikai tradícióik mentén meghúzódó társadalmi törésvonalak (social cleavages) mindig is megosztották az európai társadalmakat. (Vö. Lipset – Rokkan, 1967: 1-64) Ez az évszázados örökség, valamint a pesszimizmussal átítatott magyarságkép továbbra is meghatározó momentuma maradt az 1945 utáni hazai politikai rendszereknek. E mellett a magyar politikai kultúra része volt a (nemzeti) egység mellett a széthúzás, a pártoskodás és pártviszály is, amelyet számos politikai gondolkodó máig ható negatívumként értékel. (Ezekben a kérdésekben az 1990-es rendszerváltás sem hozott lényegi változást!)

Magyarország politikatörténetének 1848–1948 közötti korszakai éppen annyira nem voltak egységesek, mint ahogy az azóta eltelt időszakoké sem, ide értve az államszocialista időszakot is. Körösnéyi András úgy látja egyik könyvében, hogy az állampárti korszakokat 1945–1947 között az ún. koalíciós években kialakulóban lévő tömegpárti korszakot követő, annak közvetlen folytatásaként kiépülő klasszikus totális diktatúra időszaka jellemezte 1948-tól kezdődően egészen 1963-ig. Ezt törte meg az 1956-os forradalom és szabadságharc. Ekkor a kommunista párt felszámolta a többpártrendszert és a parlamentarizmust, az alkotmányos rendszert és a jogállamot, valamint a polgári társadalom (magántulajdon) kereteit. A párt minden hatalom birtokosának, az „össztársadalmi érdek” egyetlen letéteményesének kiáltotta ki magát. A „fordulat éve” után a politikai rendszer nem csak autokratikus, hanem ideokratikus is lett, másképpen az MDP olyan ideológiai legitimitációt épített ki, amelyben a rendszert a „jövő ígérete” igazolta. (Körösnéyi, 1998: 18)

A szovjet csapatok támogatásával puccsszerűen hatalomra jutott Kádár-rendszer, a kezdeti terror, a katonai, majd a politikai stabilizáció megteremtése (1957–1963) után, az 1960–1970-es évekre viszont inkább paternalista jegyekkel bíró autoriter (posztsztálini, neosztálini) diktatúrává vált, amely egyebek között a személyi kultusz kialakításáról is lemondott, bár Kádár János, a „kompromisszum robotosa” kapcsán Gyurkó László erőtlén kísérletet tett erre az 1980-as évek elején. (Vö. Gyurkó, 1982: 9) Illetve, a rendszer feladta a társadalom privát szférájának totális ellenőrzésének igényét is. Ennek az időszaknak a viszonyait Horváth Csaba méltán nevezi szociálfeudálisnak, avagy feudálszocialistának, mivel a párt elitje majd minden szférában magához ragadja a döntéshozói, végrehajtói, ellenőrző és igazságszolgáltató pozíciókat, így kivételes egészen-

² *A Varsói Szerződés a NATO ellen irányult, s a keleti tömb tagországai hadseregeinek közös katonai vezetését irányozta elő. (Vö. Gosztonyi, én.: 43)*

ciális helyzetével lényegében új „uralkodó osztályá” vált. (Horváth, 1992: 2008)

Csökkenett ezen túl a tömegszervezetek mozgósító funkciója és propagandája is, mert a hatalom lemondott a tömegmobilizációról, a politikai kontroll és integráció eszközéről, mivel Gosztonyi Péter szavaival: 1956-ban a felkelők „a gyakorlatban is hasznosíthatták mindazon katonai előképzésüket, amelyekre őket az elmúlt fél évtizedben, az iskolákban és a munkahelyen kötelezően oktatták. Akkor tanították meg őket ugyanis arra, hogyan kell partizánokként egy reguláris hadsereg ellen harcolni; hogyan kell fegyvereket és lőszert az ellenségtől szerezni; miként kell városi körzetekben ellenállási gócpontokat képezni, és általában hogyan kell egy „népi háborút” szervezni. ... Jóllehet, ők más célból, más politikai motívumok alapján készítették fel a fiatalokat az elkövetkezendő háborúra, tanítványaik ... 1956 októberében, Budapest utcáin mestervizsgát tettek a népi hadviselésből!” (Gosztonyi, én.: 91-92) A Corvin-közi felkelőket például elsőként egy 26 éves raktáros, Iván-Kovács László irányította, később Pongráz Gergely, egy 25 éves agronómus, aki ekkorra már egy harci eszközökben és létszámban is jelentős erőt képviselő csoportot vezetett, nagy szakértelemmel. (Gosztonyi, én.: 113)³

Körösényi írásában arra is kitér, hogy a hatvanas-hetvenes években a magyar politikában a rendszer legitimitása kapcsán

³ *A honvédelmi ismeretek oktatása azért is volt fontos a rezsimok szempontjából, mert a szovjet kormány 1950-ben küszöbönálló háborúval számolt. (Gosztonyi, én.: 33)*

kettős folyamat ment végbe: egyrészt a tömegeket a rezsim inkább depolitizálni igyekezett, a rendszer ideológiai legitimitációja és az átpolitizálási (politikai mobilizációs) tendenciák – az imént említett okok miatt is – gyengültek, ezért a politikai kontroll a magánszférából a politika, a gazdaság és a kulturális szférákba húzódott vissza. Másrészt az ideológiai legitimitációt az életszínvonal növelése miatt a materiális legitimitáció pótolta. A nyolcvanas évek autoriter rendszere már szinte teljesen deideologizálttá vált, a hatalom „világivá” alakult, az ideológia szerepe a legitimitációban majdhogynem eltűnt. Egy mérsékeltebb, „neutrális” politikai diktatúra jött létre. A gazdasági válság és fogyasztáscsökkenés – amely az energiaár-robbanás és az olajválság következtében az 1970-es évek első harmadában jelentkezett – a rendszer immáron lemondani kényszerült a materiális legitimitációról is, amit egy „történeti-pragmatikus” érvekre hivatkozó legitimitációval pótolta.

Arra hivatkozott, hogy a kialakult körülmények között a társadalomnak nincs más választása, mint elfogadja a fennálló rendszert, ezért „míg a totalitárius diktatúra a jövő ígéretével, a paternalista diktatúra a jelen teljesítményével legitímálta magát, addig a válságkorszakok diktatúrája már csak a múlt – szükségszerűen kialakult, immáron megváltoztathatatlanként beállított – adottságaira és a ténylegesen fennálló hatalmi viszonyokra tudott hivatkozni. A totalitárius korszak offenzív

programideológiáját egyre inkább az állapotideológia váltotta fel. Szerepet kapott továbbá a rezsim (ön)legitimációjában a szinte permanenssé váló reformok sorozata, a vezetés válságmenedzselő képességének hangoztatása, a válságból kivezető út ígérete, majd a rendszer utolsó éveiben: a hetvenes évek politikai vezetőitől való elhatárolódás. (Vö. Körösenyi, 1998: 18-19) Ezeket a jelenségeket nagyban elősegítette az ún. Breznyev-doktrína hatályon kívül helyezése, amely „elméletileg” kimondta, hogy a szovjet blokk „papíron” független államai csak korlátolt szuverenitást élvezhetnek, valamint a gorbacsovi reformok sorozata, a glasznosztj (társadalmi nyíltság/átláthatóság) és a peresztrojka (reform), amely törekvések mozgásba hozták a kelet-közép-európai országok társadalmi életét is. (Vö. Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M., 1991: 168) Az 1988 eleji szovjet reformkezdeményezés pedig, végül eljutott a struktúráig, a sztálini típusú társadalom „csontvázáig”, így az 1930-as évekre kialakult sztálini minta, az adminisztratív államszocializmus lebontásáig.

A sztálini típusú rezsimek kiterjedésedett, mindenható, elnyomó és megtorló apparátusok uralmai legfeljebb Rettegett Iván uralkodásával állíthatók párhuzamba. A sztálini minta szerinti, de igen változatos képet nyújtó államszocializmusokkal kapcsolatban, azonban mindenféleképpen meg kell említeni: megtörténtükön túl a legfenyegetőbb dolog bennük, hogy az általuk létrehozott alapstruktúrák máig élnek, a múlt erkölcsi súlyával és a jelen politikai és gazdasági alapszerkezetének erejével is ránk nehezednek. A „sztálinizmus” – hasonlóképpen ahogy Szilágyi Ákos vélte egykor – mint személyi diktatúra és a tömegterror rendszere mára halott, de mint antidemokratikus normarendszer nagyon is eleven. A kis, megkopott Sztálinok még mindig itt vannak köztünk...” (Szilágyi, 1988: 7)

Köztudomású, hogy a politikai kultúrát a politikai közösség kollektív történeti élményei, valamint egyes intézmények mindennapi működése formálja. Témánk kapcsán azt sem mellékes megvizsgálni, hogy a magyar társadalom milyen politikai örökséggel érkezett a 2010-es évekbe, amikor idestova negyed százada demokratikus intézményrendszer működik az országban. Hiszen geopolitikai orientációinkat – Mohács óta, hasonlóan a későbbi időszakok dilemmáihoz – a nemzeti és állami szuverenitás problémái jellemzik, amelyek kormányokon átívelve jelennek meg az Európai Unióhoz (EU) való mai viszonyokban.⁴ Sokáig, mint Körösenyi írja: „a belpolitika legfontosabb választóvonalává évszázadokra a magyar trónt birtokló Habsburg-házhoz való viszony vált. A kuruc és a labanc mentalitás, a függetlenségi és az aulikus hagyomány ellentéte 1848–1849 után is megosztotta a magyar politikát, s mint a „haza és haladás” szembeállításának kérdése

⁴ *Nemrégiben Fricz Tamás, a Civil Összefogás Fórum (CÖF) alapítója vetette fel, hogy közös irányítás alá kellene vonni a EU külügyi, hadügyi és pénzügyi adminisztrációit, egyéb területeken viszont decentralizálni kellene a döntéshozatalt. Meglepő módon az unió átalakításának mintáját az Osztrák-Magyar Monarchiától kölcsönözte az alapító, mondván: „a nemzeteknek van uniója, és nem az unió elitjének vannak kiszolgáltatót nemzetei.”*

mindmáig a magyar politikai kultúra részét képezi; nélküle nehezen érthetjük meg az 1990-es évek belpolitikai fejleményeit. A reformáció óta a függetlenségi kérdést a vallásfelekezeti törés úgyszintén színezte, mivel a katolikus Habsburg házzal és az udvarhű katolikus arisztokráciával szembekeverülő nemesség jelentős része a 17–18. századra protestáns hitre tért. A függetlenségi hagyomány így protestáns színezetet kapott.” (Körösényi, 1998: 13-14)

A függetlenségi hagyományokhoz kapcsolódott még a nemesi vármegye, a megyei önkormányzat eszméje is, később a „nagyhatalmú megye” léte, amelyeket csak a tanácsi rendszer tört meg, illetve a rendszerváltás után az 1990-es önkormányzati törvény idézett újra. E jelenség a 19. század végétől kezdve egyre markánsabban a politikai és (párt)ideológiák köntösében jelentkezett, ún. deszakralizált „(új) messiásvárások” formájában, vagyis egyfajta sajátos „valláspótlékok”, vagy hittételek képében. (Vö. Breton, 2000: 49-53) Ez egyaránt jellemezte a két világháború közti, és a második világháború utáni radikális politikai tendenciákat, illetve a kelet-közép-európai demokratikus átmeneteket követő pillanatokat. Az új, deszakralizált messianizmusok utópiája egyébként Richard Pipes szerint az egyik legkorábban, az 1840-es években jelentkező kommunizmus ideológiáját jellemezte, majd a bolsevizmust, így ezek az egykor valódi ideológiák, mint politikai utópiák, eszmék, programok, a későbbiekben pusztá dogmákká

és mítoszokká válva egyfajta „hittételeket” kezdtek jelenteni. (Pipes, 2004: 20)⁵

⁵ Az ideológia fogalma olyan világnézetre utal, amely számos társadalmi osztály érdekeit fejezheti ki és önti azokat koherens formába. Vagyis azzal az igénnyel lép fel, hogy az emberi természet ismerete alapján az „egész emberiségnek az ügyét” fejezze ki. Az ideológia tehát mindig univerzális köntösben lép fel, bár inkább partikuláris érdekeket és élettapasztalatokat általánosít. A partikularitás egyetemessé tétele az egész társadalom meggyőzését szolgálja a különböző társadalmi csoportok motivációs rendszerének befolyásolása érdekében. Ilyen tekintetben az, amit „szovjet ideológiának” neveztek, valójában egyáltalán nem ideológia. Annak akad ugyan néhány ideológiai vonása, azonban számos ismerv hiányzik belőle. A marxizmus-leninizmus is inkább a szovjet párt és állam hivatalos hitvallásának tekinthető. Az ideológiák ugyanis egyetemes világnézetnek tűnő osztályérdekeket fejeznek ki, a szovjet ideológia viszont az osztályérdek helyébe a párturalmat, mint öncélt helyezte. Ily módon az ideológia az „uralmon lévő” akaratának a kifejeződésévé vált. A valódi ideológiák versengenek egymással, a szovjet ideológia viszont kirekeszt minden más ideológiát, ezáltal elveszítve valódi ideológiai jellegét. Meggyőzni sem kíván, elfogadása kötelező. Érdektelen a koherenciája is, mivel nem kénytelen semmiféle kritikával szembesülni, és olykor egymással is felelő hittételekké válik. Sőt, jelentéseket sem kell hordoznia, ugyanis az „uralkodó” által adott értelmezéstől függ. Vagyis a szovjet ideológia nem ideológia, hanem dogma, sajátos tanítás, amely önmagát tudományynak nevezi. A tanítás mindenfajta továbbfejlesztése a „vezér” előjoga. S mivel tanításként és tudományként többféle funkcióval rendelkezik, tág teret ad az ideológiai örökség további változtatásának. Így a tanítás egyszerűen a „vezető” akaratát tükrözi, s a dogma kizárólagosan igaz értelmezésének előjoga gyakran válhat megszállottsággá is. (Fehér–Heller–Márkus, 1991: 275-278)

Az ideológiák fogalmilag különböznek a tudománytól (pl. filozófia) és a vallástól is, bár gyakran nevezik azokat „szekularizált vallásoknak” azokat, utalva ezzel azok funkciójára, mivel a vallás visszaszorulásával egyre inkább az ideológiák nyújtanak általános világnézeti orientációt. A valódi ideológiák – Bayer József szerint – fontos szerepet töltenek be a modernkor társadalmában, hiszen ha sok ember vallja ugyanazt a nézetet, az integráló, csoportképző hatással bír. Az ideológiák értelmezik a történelmet, analizálják a mindenkori jelent, és olyan jövőképet mutatnak, amelyben sokan hisznek. Ily módon gyakorlati útmutatást adnak a mindennapi cselekvésekhez. Az értékek hierarchiáját is állandósítják, valamint kijelölik az ember helyét a politika vonatkozásában. A politikai vitákban rögzítik az érvelés sarkalatos pontjait, s a politikai közösségek szempontjából kijelölik az elérendő célokat. Igyekeznek kijelölni a „mi” és „ők”, a „barát” és „ellenség” határait, igazolják a saját politikákat és cáfolják a többi, legitimálják vagy delegitimálni próbálják a vetélytársakét, apológiáját adják, illetve bírálják és elvetik a fennálló uralmi viszonyokat. (Bayer; 1998: 16) Az ideológiák általában a tudományból merítik fontos összefüggéseiket, ám azok bármennyi

Az egyes társadalmak totalizálása soha nem megy ugyanúgy végbe a különböző társadalmakban. S a totalizáció dimenziója és mértéke sem azonos minden esetben. De az egypártrendszer kialakításakor a végrehajtói, törvényhozói és jogalkalmazói hatalom mindig egy és ugyanazon kézben egyesül. Önmagában a pártállamnak a fogalma is jelzi: amonolitikusnak nevezhető döntéshozatal forrása általában Sztálin, a „Gazda”, vagy egy helyi mini-Sztálin, s a döntések jól szervezett, hierarchikus struktúrákon keresztül jutnak el a párt legalsó láncszemeiig.⁶

Könnyen belátható, hogy a kommunizmus és a szocializmus fogalmainak összemosása megtévesztő. Krausz Tamás szerint ugyanis: a „kommunizmus eleddig a gyakorlatban – működő rendszerként – meg nem valósult elmélet, melynek alapjait Marx dolgozta ki.” (Krausz, 2001: 17-18) Csak a sztálinizmus és a rokon törekvések írhatók le fogalmilag államszocializmusként, „amennyiben egy olyan rendszer jön létre, amely a burzsoáziát megszüntette ugyan, de a társadalomtól elkülönült apparátus uralmáig jutott. Ilyen társadalom létrehozása nem szerepelt semmilyen forradalmi elméletben, elképzelésben vagy tervben.” (Krausz, 2001: 17) Mivel pedig ezek a rendszerek és az önmagukat felmutató személyi diktatúrák egész története a hatalmi-politikai célok, illetőleg a forradalom és a rendszer ideológiai küldetésének kettős szorításában éltek, ily módon ezeket a társadalmakat helyes az „szervezett anarchia” vagy „irányított káosz” fogalmaival is azonosítani (Vitári, 2006: 153), vagy leginkább instabil bürokratikus diktatúrákként értelmezni, hiszen a „rendszer nem stabilizálhatta magát bürokratikus diktatúráként, ezért önmagával, pontosabban a hatalmi apparátusok önmagukkal és persze a társadalommal álltak permanens harcban.” (Krausz, 2001: 19)

objektív tudást is tartalmazzanak, gyakorlati funkciójuk mindig megkülönböztetik azokat a tudomány(ok)tól. Eric Hobsbawm úgy gondolta, hogy a 19. század volt az „ideológiák kora”. Igaza volt, hiszen a 21. századra viszont felmerültek azok kifejtett világlátásának érvényességét illetően kételyek. Az ideológia fogalma negatív terminussá vált, ezért a 20. század első harmada már inkább a propaganda és a politikai mítoszok kora lett, amelyek ugyan a nagy politikai ideológiákból merítettek, de propagandisztikusan eltorzították azokat, és kivonták azokat a szabad viták és a nyilvános ellenőrzés körülményei közül. Az ideológiák tehát relativizálódtak, illetve modern mítoszokká merevedtek, amelyeket azután politikai neveléssel és propagandával akartak belesulykolni az „alattvalókba”. Az ilyen törekvés pedig szöges ellentétben van az ideológiák lényegével. (Vö. Bayer, 1998: 178-179)

Karl Mannheim is úgy véli Ideológia és utópia című munkájában, hogy az utópiák (a racionális ideológiai hagyományok) eltűnése hozza létre azt a statikus tárgyiasságot, amelyben az ember maga is dologgá válik. Amikor az eljutott a tudatosság legmagasabb fokára – ahol a történelem saját alkotása lehetne –, elveszti történelemformáló akarátát és ezzel betekintését a történelembe. A racionalista gondolkodás irracionalizmusba torkollik, „átcsap”. (Mannheim, 1996: 155) Mannheimnek végül is igaza van a tekintetben, hogy a szocialista-kommunista utópia azzal, hogy az utópia „redefinícióját” a realitás talaján találta meg, az addigi utópisztikus formákat ideológiákként leplezte le, így az utópia betöltve funkcióját, mintegy feleslegessé is vált, megszűnt. Ezzel az utópiáknak a társadalmi mozgalmakban játszott szerepe is lezárult. Hiszen minden utópia szükségképpen egy közösségi embereszményből indul ki, amit általában egy homogén filozófiai antropológia alapoz meg. Ennek alapjait a polgári gondolkodás úttörői vázolták fel, akik a kapitalista forma szétzúzásán keresztül egy igazságosabb disztribúciót kívántak, végső soron a kapitalista fejlődés radikális elvetését kívánták, egy elvont utópisztikus termelőközösség, etatisztikus utópia vagy politikai puccs, akár a termelő országok méltányos, igazságos, reformista megbékélése árán.

⁶ *Hasonló jelenség volt tapasztalható a náci Németországban is, ahol az NSDAP-t gyakran nevezték „Hitler-mozgalomnak”, a párt helyi aktivistáit pedig „Hitlereknek”. (Kershaw, 2003: 39-65)*

Ezek a parancsuralmi rendszerek a hatalom csúcsán valóban monokratikus rendszerek, ahol az alsóbb szinteken többféle hatalmi központ viaskodott egymással. A „Gazda” mindenhatóságába vetett hit ébrentartása (személyi kultusz) ezt közvetítette a tömegek felé.⁷ Az egypártrendszerre (pártállam-állampárt) való áttérést a párt és állam egységének megteremtésére való igény előlegezte meg, amely a pártot az állami gondolat hordozójaként állította be, s kimondta hogy a párt és az állam elválaszthatatlanok egymástól. A két intézmény együttműködését számos ponton való összefogás garantálta, a párt funkcionárisait a „kormány” tagjaiként foghatjuk fel, s más tagozatok, szervezetek vezetőit is fontos állami beosztások birtokosaiként. A párt tehát fokozatosan az állami intézményekre „telepedett” rá. E mellett a párt intézményei is gyorsan gyarapodtak, új hivatalok, részlegek, osztályok, hatóságok jöttek létre, így meg nem valósítható céllá vált, hogy a párt pusztán világnézeti feladatokat lásson el. Hiszen annak uralnia kellett a közélet teljes egészét, akár pártszervezeti, akár államszervezeti téren egyaránt. A „vezérelv” volt a vertikális struktúrák rendezőelve, amely érvényesült a párt

⁷ *A személyi kultusz lényegében a „vezér” istenítését jelentette, aki mindenható, csalhatatlan, mindenütt jelen lévő, akár az istenek! A vezetőkkel való ilyesforma bánásmód a legtöbb kommunista rezsim közös jellemzője, abban lelheti egyik magyarázatát, hogy mivel a mindenhatóság és a mindenütt jelenlét az istenek sajátos tulajdonsága, így magától értetődő azokat az egyéneket isteníteni, akik maguk is isteni tulajdonságokkal vannak felruházva. (Vö. Pipes, 2004: 90-91)*

egészében, a párton belüli intézményi struktúrákban, és az államszervezet terén is.⁸

A szovjet típusú rendszerek kormányzásának vizsgálatakor meg kell különböztetni az időszerű kormányzás formáit, amelyek a következők: 1. az arisztokratikus (meritokratikus) időszak (a „pártkatonák”, a „munkásosztály krémje” által reprezentált időszak, akik mint korai párttagok a „történelem előtti” időszakra is visszaemlékeztek); majd Sztálinnak a politikai hata-

⁸ *Hannah Arendt könyvében azt állította a totalitarizmus gyökereiről, hogy a modern világban az ilyen elfajulás veszélyei nem a civilizációnkon kívülről érkeznek, hanem azon belül jelentkeznek. (Vö. Arendt, 1993) Különbséget tett a náci Németország és a sztálini Szovjetunió viszonyai, de nem tett egyértelmű különbséget a lenini és a sztálini Szovjetunió hatalmi viszonyai között. Pedig valójában csak utóbbit tekintette „teljesen kifejlett” totalitarizmusnak. (Vö. Bartha, 2001: 72) John Lukacs ezt a hiányosságot pótolja, amikor kifejti művében: a totalitarizmus fogalmát sokáig hibásan alkalmazták Hitler uralmának egész időszakára. Mint írja: Hitler „a nép többségének cselekvő támogatásával akart kormányozni, úgy, hogy emellett az elenyésző kisebbség esetleges ellenállása jelentéktelennek és teljesen hatástalannak bizonyuljon. Azt is mondhatjuk, hogy míg Sztálin ... a lehetséges ellenzékétől tartott, ... addig Hitler ..., miközben tudott egy lehetséges ellenzék létezéséről és hollétéről, elsősorban a tényleges ellenállás bizonyítékait akarta feltárni. ... Persze Németország nem volt Oroszország, és a hitleri forradalom egyáltalán nem hasonlított a bolsevik forradalomhoz. A nemzetiszocialista Németországban a nép (kivéve a zsidókat) nagyobb egyéni szabadságot élvezett, mint a kommunista Szovjetunióban – a tudományos és művészi publikációk változatosabbak voltak, és tágabb tér nyílt az egyéni törekvéseknek ..., hogy viszonylagos mozgásszabadság volt abban a rendőrállamban; hogy bizonyos emberek viszonylag könnyen léphették át mindkét irányban az országhatárt, vagy találkozhattak. Berlinben külföldi diplomatákkal, akikkel kellő óvatossággal bár, de mégis majdnem nyíltan beszélhettek. A Szovjetunióban ... ez elképzelhetetlen lett volna. ... Hitler sajátos módon nem is annyira a többség zsarnokságát, mint inkább a többség révén létrejött uralmat valósította meg.” (Lukacs, 1998: 123-127) Hitler tehát a szerző szerint nem is tipikus diktátor volt – már csak azért sem, mert pártja az 1920-as évek közepén a demokrácia eszközeivel küzdött a demokrácia felszámolásáért, illetőleg a demokratikus választások során, választói felhatalmazás alapján szerezte meg a hatalmat, s azután alakította át Németországot egyre korlátlanabb és totálisabb diktatúrává.*

lom csúcsára való felmanőverezését követően: 2. az autokratikus (totalitárius) hatalmi struktúra időszaka, mikoris a második és harmadik vonalbeli „arisztokraták” csak akkor maradhattak életben, ha hajlandóak voltak lemondani a „vezér” kívánságának megfelelően egyéni függetlenségükről, s elég rugalmasak voltak ahhoz, hogy elfogadják Sztálin, az első titkár uralmát. Majd: 3. a Sztálin halálát követő oligarchikus hatalmi struktúra időszaka, amikor a „kollektív vezetés” jelszava szakítást jelentett az autokratikus (totalitárisztikus) hatalomgyakorlás technikáival. (Fehér–Heller–Márkus, 1991: 245-250)⁹ Persze, Aczél Tamás és Méray Tibor ehhez gyorsan hozzáteszi: a desztalinizációs időszakban, a korábbi nómenklatúra emberei úgy beszéltek minderről, mint akiknek semmi közük nem volt az egészhez, pedig „nem kis mértékben maguk is felelősek mindazért, ami Sztálin ... idején történt.” (Aczél–Méray, 1989: 376)

A pártállam vagy állampárt mechanizmusainak működtetőit nómenklatúrának szokás nevezni. Ez lényegében a korábbi társadalmi-politikai elit rekonstrukciójaként is felfogható. Körösényi András szerint a nómenklatúra fogalmának több jelentése is van. A nómenklatúra-rendszer először is hatásköri listát jelent, azaz a hatalmi pozíciók listáját, illetve a pozíciókat betöltő személyek – vezető szervezetek által történő – kinevezési listáját. A rendszer tehát a politikai, gazdasági, kulturális stb. vezetők kiválasztására létrehozott intézményesített és politikailag irányított, kontrollált rekrutációs mechanizmust jelöli. Másodszor a nómenklatúra a rekrutációs mechanizmus évtizedes működése során létrejött társadalmi képződmény, azaz egy uralkodó társadalmi réteget/osztályt/rendet jelöl, amely a pártállami rendszer politikai-társadalmi „uralkodó osztályát” jelentette. A politikai eredetű nómenklatúra uralmának a legfőbb intézményi eszköze a kommunista párt volt, amely a nómenklatúra-pozíciókat betöltők mellett magában foglalta a támogatók és kedvezményezettek körét, családjaikat, s a társadalom mintegy ötödét-hatodát. Az állampárti „rendszer privilegizált politikai osztálya és szélesebb társadalmi klientúrája ugyanis – a politikai csúcstól a munkahelyi bizalmiig lenyúlva – a társadalmat vertikálisan is keresztbe metszette. (Körösényi, 1998: 44)

Richard Pipes ennek kapcsán írja, hogy a nómenklatúra, a legfelsőbb kormányzati és párttisztviselők, amellettt hogy monopolizálták az összes tisztséget, különleges kiváltságokat is élveztek, mint egy új kizsákmányoló osztály. Azt említi: „A nómenklatúra saját tagjai számára állandó státuszt biztosított, ami de facto örökölhető volt. ... A kiváltságok pedig, amiket élvezett, nagyban emlékeztetett azokra, amelyekben évszázadokkal korábban a mágnásoknak volt osztályrészük. ... Az egyszerű párttagok pedig, a „talpnyalók, akiknek száma Sztálin alatt roppant módon felduzzadt, kiszolgálták ezt az elitcsapatot.” (Pipes, 2004: 84)

⁹ *Az oligarchikus kormányzás egy dologban megismétli az arisztokratikus kormányzás status quo-ját: az oligarchák egyenlők, a párt főtitkára azonban „egyenlőbb”.*

A kormányzás eszközei bármennyire is különbözzenek az egyes időszakokban egymástól, a sztálini vagy paternalista (neosztálini/posztsztálini) modellekben, a különböző kommunista pártok vertikális szintjei vajmi keveset módosultak. Mind ez nemzetközi, nemzeti és helyi szinten is tapasztalhatóvá vált. Vagyis a rendszerek lényegükben ugyanolyan pártállamok vagy állampártok maradtak, amelyeknek eszközrendszere és működési mechanizmusai sem térnek el egymástól. Alapvetően csupán a személyi uralom adja át néhol a helyét a tekintélyuralmi vezetésnek, de szervezeti alapelveként tovább működött a „demokratikus centralizmus” elve, amelyben a párt vezető szerveinek határozatait az alsóbb szerveknek és a párttagoknak kötelezően kell végrehajtani, vagyis a „kisebbségnek alávetni magát a többség akaratának”.

Nemzetek közötti szinten, 1948–1949-re, a szovjet érdekszférában végbement a sztálini modellek kiépítése. Gazdasági értelemben az államosítások, a mezőgazdaság kollektivizálása, a tervgazdálkodás, az „eredeti szocialista tökefelhalmozás”, a nehézipar erőltetett fejlesztése, az élet színvonal visszaszorítása. Eltűntek a háború előtti tulajdonosi rétegek, a régi elitek, felszámolták a pártokat, legfeljebb Csehszlovákiában és Lengyelországban maradt néhány szatelitpárt. Felszámolták a demokratikus intézményeket, kialakult a személyi kultusz, az 1947. szeptember 22-én létrejött Tájékoztató Iroda (Kominform)

kezdte meg a sztálinista törekvések intézményes kereteit koordinálni.¹⁰ Horváth Csaba szerint: „Minden országban – „a nagy Sztálin kis unokaöccsei” – a „moszkoviták” jutottak hatalomra, s az „osztályharc éleződésének” jegyében leszámoltak mindazokkal, akik valamiféle eltérést akartak a sztálini úttól. A kiépült erőszaksszervezetek pedig a tömeges megtorlásokkal a véleményformálás minden típusát lehetlenné tették. A kommunista pártok önállósága is megszűnt, és az 1950-es évek közepéig a kelet-közép-európai államszocializmusokat Moszkvából „kézi vezérléssel” működtették.” (Horváth, 1992: 78-79)¹¹

Ilyen politikai környezetben a nemzeti kommunizmusoknak semmi realitása nem létezhetett. Mint Fehér Ferenc és Heller Ágnes könyvükben említik: a nemzeti kommunizmus egyébként sem magyar, hanem jugoszláv „találmány”, amely azt jelenti, hogy egy adott ország kommunista (párt) apparátusa relatív önállóságot élvez saját rövidtávú taktikájának kidolgozásában,

¹⁰ Az „egypártrendszer” nem jelenti azt, hogy csak egyetlen párt volna az államban. Sokkal inkább azt, hogy valamennyi hatalom centralizált, minden közügyeket érintő kérdést a központi hatalom dönt el, a központi hatalom azonos párt legfelső szerveivel, a legfelső szerveket kizárólag a párttagok választják, és minden további szervezetet a párt ellenőriz valamennyi (tehát helyi, nemzeti, vagy ösz-szövetségi szinten). (Vö. Fehér–Heller–Márkus, 1991: 231-232)

¹¹ 1953. március 5-dike új korszakot nyitott a szovjet (külső) birodalom országaiban. Sztálin halálát követően, figyelmeztető jelek mutatkoztak a „béketáborban”. Június-júliusban felkelés robbant ki Berlin keleti zónájában és az NDK más városaiban, Csehszlovákiában és Magyarországon – 1946 óta először – „vadsztrájkok” következtek be Csepelen, Diósgyőrben, Ózdon stb. 1956. június 28-án pedig a lengyelországi Poznanban zajlottak le véres események. A „munkástüntetés ötven halottat és mintegy 300 sebesültet követelő erőszakos szétverése.” (Lomax, 1989: 39; Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M., 1991: 29; Gosztovyi, én.: 35, 57)

személyi problémáinak rendezésében és így tovább, persze azon keretek között, amelyet a szovjet vezetés kijelöl számára, főképpen mindenfajta önálló külpolitikai igényről lemondva. E szempontból a jugoszláv változat túlment a szovjet „szabadalmon”. Sztálin idején ezeket a „helyi sajátosságokat” oly mértékben vették semmibe, hogy még az őt követő mini-Sztálinok is teljes mértékben improduktívvá kezdtek válni. A keleti tömb ugyanis Sztálin és alvezérei vezénylete alatt állt, később pedig a helyszínekre küldött „tanácsadók” gyakorolták a hatalmat, akik valósággal úgy viselkedtek, mintha „gyarmati kormányok” lennének. Ezek az emberek a helyi mini-Sztálinok politikai karrierjét egyengették, már ha megbízhatóknak ítélték őket. Miután pedig Sztálin meghalt, az egyedüli vezér, akinek a felsőbbbségét a kelet-közép-európai mini-Sztálinok féltékeny alázattal elismerték, az efféle kormányzati gyakorlat már nem volt tovább folytatható. Lengyelország és Magyarország adott abból leckét, hogy hová vezet, ha a nemzeti önállóság elvét túlságosan komolyan veszik. Mint fogalmaztak: „Ennek megfelelően a „nemzeti kommunizmust” nyíltan, az ideológia szintjén törvényen kívül helyezték, titokban azonban mégiscsak érvényesítették abban a formában, amit a Varsói Szerződés tagországainak vezetősége és a szovjet Politikai Bizottság közötti „konzultációnak” neveztek...” (Fehér-Heller, 1989: 74-77)

A sztálini modell és vezérelv – Sztálin a „Gazda” és például Rákosi az ő legjobb tanítványa – alakította ki a kommunista személyi kultuszokat is.¹² E kultuszok közös lényege, hogy „a nép és a párt egy, a párt és a vezér egy, a vezér és a nép egy”.¹³ Minden kultusz alapvetése volt, hogy a párt hivatott az új társadalom felépítésére, s a kommunista párt, az „élcsapat” „tudományos ideológiával”, csalhatatlan elmélettel felvértezve fogja az „Új Kánaánba”, az „Új Jeruzsálembé” vezetni a népet. A következő lépcsőfokot az „élcsapat élcsapata” képezte, a vezetők, s végül kiválasztódott a „vezér”, akinek a siker tulajdonítható. A kultusz lényege tehát az, hogy végbemegy a teljes azonosítás, amely újra és újra a vezető istenítésében, „csalhatatlanságában”, tévedhetetlenségében rejlik, illetve reinkarnálódik.

A sztálini modellt a párt vertikális struktúrája alapján, az egyes társadalmak esetében szokás piramisszerű felépítményként is ábrázolni, ahol a „vezérelv” a rendező elv, ez érvényesült a párt egészében, de a párton belüli és területi „szubkultúrákban” is. A felépítmény csúcsán maga a „Gazda” állt, aki személyesen nevezte ki a párt és az államapparátus legfontosabb vezetőit. Ebből következően a párt minden szervezetét hozzárendelték a párt illetékes hivatalaihoz, s minden szervezet vezetőit a párt delegálta.

A vertikális struktúra szintjeit jelentették a helyi pártszervezetek, amelyek nagy

¹² *A desztalinizáció rövid ideig tartó megnyilvánulásait az SzKP XXII. Kongresszusa indította el 1961 októberében, amely bírálta a személyi kultusz éveiben alkalmazott politikai módszereket és törvénytelenégeket.*

¹³ *A „vezér” és a „nép” eggyé, oszthatatlanná, szerves egységgé változtatása, ahol a „vezér” már mint a nemzet megtestesítője lép fel, jelent meg a nácik „Ein Volk, ein Reich, ein Führer!” szlogenjében is.*

jelentőséggel bírtak a saját területeiken, valamint az alsóbb szinteken.

A sztálini típusú rendszerek apparátusa – felépítésében és működésében egyaránt – militarista jellegű volt, ahol a vezérségi-alvezérségi rendszer funkcionált. Tagjai a felülről jött utasításokat kíméletlenül végrehajtották a maguk területein, a településeken, a sport,¹⁴ kultúra¹⁵ és diplomácia stb. világában. Felsőbb utasítások alapján döntöttek, „felsőbb útmutatások” alapján tevékenykedtek. A piramis bármely pontján helyezkedtek is el, pozícióik azonosak voltak: felfelé feltétlen engedelmesség, lefelé teljhatalom. Emellett kivételezett egzisztenciát építhettek ki, s ténykedésük megbízhatóságát pozíciójuknak, állásuknak, sőt életüknek teljes bizonytalansága garantálta. Horváth Csaba szerint: „Az ötvenes években példátlan volt a pozícionális mobilitás ... , és az átlagfunkcionárius soha nem tudhatta, mikor helyezik át, akár felfelé, akár „lefelé”, vagy kerül börtönbe.” (Horváth, 1992: 93)¹⁶ Aczél Tamás és Méray Tibor eh-

hez hozzáteszi: a „dolog odáig ment, hogy a vezető káderek már magánéletük minden percében is magukon érezhették a figyelő szemeket.” (Aczél–Méray, 294) Még az autóknak is „külön – a hierarchiával azonos – protokollja volt. A járási vagy kerületi titkár, minisztériumi osztályvezetők Skodán jártak. A megyei párttitkárok, városi titkárok, miniszterhelyettesek a szovjet gyártmányú, jó teherbírású, erős, de ormótlan Pobjedán, ezt később kicserélték a vadonatúj 180-as Mercedesre. A minisztereknek ugyancsak szovjet gyártmányú Zisz ... kocsi voltak, de ezek oly sokat fogyasztottak ..., hogy később kicserélték őket a valamivel kisebb Zim ... gyártmányaira. A politikai bizottság tagjai azonban már vadonatúj amerikai Chevroleteken utaztak, beépített rádiókkal és hűtőszekrényekkel, és erős páncélzattal. Hasonló volt a protokoll a rendszámjelzésnél. A rendszám általában két betűből és három számból állt ..., a miniszterek és

amivel nagy hatalom összpontosult a kezében. Jó kapcsolatokat ápolt Rákosi Mátyással és Farkas Mihállyal, s hatáskörébe, tehát a „felelősségei” közé tartozott a válogatott szereplése. Emellett persze komoly hatásköri ellentéte is volt a párt vertikális struktúrájában Hegyi Gyulával, az OTSB Sportoktatási Hivatalának vezetőjével. Viszonyukat az is mérgezte, hogy mint hivatali előljáróját Sebesnek, őt keresték a pártvezetők, a kormány és a Titkárság tagjai. Sebes alatt helyezkedtek el Mándy Gyula „állami edző”, de Kalmár Jenő a fél Aranycsapat trénera is Kiszpesten, illetve Bukovi Márton, aki az MTK edzőjeként, elsőként alkalmazta a 4-2-4 taktikát, és az MTK-t edzette. Alattuk a „kedvencek” Puskás Ferenc, Bozsik „Cucu” József, majd Zakariás József, Buzánszky Jenő, Lóránt Gyula, Hidegkúti Nándor, Palotás Péter és Gellér Sándor. A hierarchia legalján azok helyezkedtek el, akiket „nem kedvelt” Sebes, vagyis Sándor Csikart (akit az 1954-es VB-keretbe azért sem hívott meg, mert az kikérte magának, hogy a felesége kirúszozza-e magát, vagy sem) és Czibor Zoltán, akiknek a „stílusa” nem tetszett neki, illetve az, hogy állandóan „csavarog”. Vagy Grosics Gyula, aki soha nem rejtette véka alá a véleményét (vele magázódott egyedül a csapatban Sebes, s szerepe volt az eltiltásában is).

¹⁴ *A sport területén Sebes Gusztáv, egykori labdarúgó, mesteredző, 1956-ig szövetségi kapitány, sportvezető, 1954-től 1960-ig az UEFA alelnöke, már 1945-ben nagy hatalmat kapott, hiszen Budafok járás területén lévő községek kommunista pártszervezeteit ellenőrizhette, utasíthatta és tanáccsal láthatta el. Sőt, egyes személyeket vagy egész vezetőségeket is leválthatott, kicserélhetett. Munkásmozgalmi múltja tehát szerepet játszott abban is, hogy 1949. január 10-én Ries István aláírta a kinevezését a labdarúgó válogatott szövetségi kapitányi posztjára. (Vö. Kő, 2014: 13)*

¹⁵ *Ahogy az „egyszerű” állampolgárt a sztálini típusú rendszer megfosztotta a politikai jogaitól, ugyanúgy rendelték alá a nemzeti kultúrát a Szovjetunióból „importált” szocialista realizmus követelményeinek. (Gosztonyi, én.: 31)*

¹⁶ *Érdekes összefüggés, de az Aranycsapaton belül is működött a piramiselv. Annak csúcsán tagadhatatlanul Sebes Gusztáv szövetségi kapitány, 1951-től az Országos Testnevelési és Sport Bizottság (OTSB) elnökhelyettese állt,*

pártvezérek azonban egybetűs, egyszámos kocsiban jártak S ezeket a kocsikat a rendőrségnek nem volt szabad megállítania, még akkor sem, ha bármiféle közlekedési kihágást követtek el.” (Aczél-Méray, 1989: 297)

A szocialista hierarchia számos területen érvényben volt. A párt – mint említettem – mindig fellépett az „egyenlődsdi” ocsmány, „kispolgári csökevénye” ellen. Csak megrögzött álmodozók képzelhették azt, hogy a párt alvezérei, vagy a megyei tanácselnök, az egyszerű állampolgárról nem is beszélve, egyformán töltik a szabadidejüket. Aczél és Méray, valamint Horváth Csaba együttes meghatározása szerint: a ranglista legtetején ott állt a kormányzati (államhivatali) funkciók hierarchikus struktúrája, a félelmetes és megkülönböztetett tiszteletben álló „fogat”, a párt első számú vezetője (az első- vagy főtitkár) és annak alvezérei, s őket követték „fontossági” sorrendben a következők:

- a politikai bizottság tagjai;
- a központi vezetőség tagjai (a Kádár rendszerben a központi bizottság titkársága, titkárok);
- a KB apparátusa: osztályai, bizottságai;
- a kormánybizottságok;
- a miniszterek;
- a miniszterhelyettesek;
- a minisztériumok apparátusa;
- a megyei pártapparátus;
- a társadalmi szervezetek és vezetőik (pl. DISZ, SZOT, majd KISZ);
- és egyéb fontosabb pozíciók;
- az országgyűlés tagjai;

És így tovább, lefelé a listán. (Vö. Aczél-Méray, 1989: 295; Horváth, 1992: 206)

Magától értetődött az is, hogy a politikai bizottság tagjai másféle juttatásokban részesülnek, mint a központi vezetőség tagjai. Ezért a politikai bizottság tagjai más-más üzletekben, titkos vagy zárt áruházakban szerezték be napi szükségleteiket – ingyen. Aczél és Méray szerint: 1950-ben bevezették a politikai bizottsági tagok nyílt folyószámláit, vagyis azt a rendszert, hogy e vezető államférfiak korlátlanul vehessenek fel pénzt, természetesen az elszámolás kötelezettsége nélkül. A politikai bizottsági tag nem fizetett házbért, lakbért, a ruhaköltségeit is a párt fedezte, mint ahogy a téli tüzelőt is a párt gazdasági osztálya rendelte meg számára. Hasonlóképpen fizették a háztartási alkalmazottat, a kertészt, a sofőrt, s az egész ház és család körüli apparátust. Mint írják: ők „már nem is a szocializmusban, hanem a megvalósult kommunizmusban éltek, ahol ... a pénz elveszti értelmét, és mindenki szükségletei szerint részesül a javakból.” (Aczél-Méray 1989: 296)

Természetes volt, hogy az üdülőkben sem vegyültek a többiekkel, a rangban, társadalmi és párhierarchiában alattuk állókkal. A politikai bizottság egyik üdülője Balatonaligán volt – államvédelmi őrséggel megerősítve –, s tilos volt azt megközelíteni. Az üdülőben több szobás villák álltak, amelyekben a politikai bizottság tagjai laktak. Minden villának külön szobalánya volt (akit elvtársnőnek szólítottak), s aki takarított és felszolgált. A külön számukra épített strandot kikötő-mólóval látták el, ahol motorcsónakok, vitorlások és kisebb hajók köthettek ki. A strand területét szintén kerítés és őrség védte.

A központi vezetőség tagjai Balatonöszödre jártak. A pártapparátus dolgozóinak Balatonlellén volt a nyaralójuk. A magas állású párt vagy állami tisztségviselőknek ezen felül más szórakozási lehetőségeik is voltak. Közkedvelt volt a vadászat.¹⁷ E tevékenység valaha az „urak sportja” volt. Ám ez is megváltozott: a munkás és paraszt származású miniszterek, tábornokok vadásztak olyan területeken, ahová rajtuk kívül csak a hajtók léphettek be, alkalmasint olyanok, akik korábban az arisztokráciának hajtották a vadat. A szakértelmet láthatólag elismerte a rendszer. (Aczél–Méray, 1989: 296-297)

A Kádár rendszerben alig változott ez a gyakorlat. A szocialista társadalom politikai rendszerére továbbra is három szervezeti típus maradt jellemző: a.) a párt, b.) az állami szervek, c.) a társadalmi-politikai

¹⁷ Kádár János is szenvedélyes sakkjátékos és vadász volt.

szervek. Csak a „felsőbb rendű ideológiával rendelkező” élcsapat, immáron az új állampárt birtokolta a politikai hatalmat. A párt továbbra is a hatalom koncentrált szerve maradt, egyesítette a párt, az állami, a képviseleti, az államigazgatási, a katonai-védelmi és szakszervezeti pozíciókat. A hatáskörök összekeveredése ugyancsak jogi- és politikai túlszabályozással párosult, és burjánzó politikai, gazdasági, igazgatási apparátussal. A centralizált irányítás sajátosságai pedig a következők maradtak: a döntéshozók és az érintettek között a hosszú hierarchikus lánc miatt nagy volt a távolság, a valóság tényeire csak nagyon lassan reagáltak felül. A működés ezután is a titkosság elvére és az információmonopóliumra épült. A vezetőket – gyakorlatilag minden posztra – felülről nevezték ki, amelynek lényeges kritériuma a politikai megbízhatóság volt. A hatáskörök összekeveredése és a felülről történő újraelosztása miatt intézményesült a személyi függőségen alapuló hatalmi hierarchia. (Vö. Horváth, 1992: 205-206)

A szuverenitás tehát csak formálisan vonatkozott a párt egész tagságára. Az egész társadalom azonosítása a hatalom ezen óriási piramisával, amelyből szinte minden egyes személy részesült – hiszen mindenki, legalábbis bizonyos helyzetekben szert tett az autoritás szerepére és a többiek ellenőrzésének lehetőségére –, a piramis legalján lévők és annak alapján alkotó emberek számára mindössze azzal nyújtott némi kompenzációt, hogy tudták, „felül” is

képtelenek saját munkájukat és életüket meghatározni. Ez a jelenség a történelmi szituáció személyiségeinek társadalmilag indukált torzulásai voltak, nem pedig a tulajdonképpeni társadalmi struktúra működési zavarait jelentették. Még ennél is fontosabb azonban, hogy a pszichológiai helyettesítésnek ez a mechanizmusa csődöt mondott a legalul lévő legnépesebb csoport esetében, az ipari és mezőgazdasági munkások esetében, akik egy pillanatra sem voltak képesek arra, hogy munkájuk révén bármi felett hatalmat gyakoroljanak, senki másnak nem adhatnak utasításokat, ugyanakkor viszont utasításokat kellett követniük. Ekképpen éles kettősség állt fenn a mások élete felett döntéseket hozó, illetve az ilyen társadalmi döntéseket mindössze alkalmazó emberek között. (Vö. Fehér–Heller–Márkus, 1991. 189)

Ezért talán nem meglepő, hogy paradox módon a tömeges represszió, a megtorlás alanyai, „célcsoportjai”, amelyek a „magyar Sztálin”, Rákosi rendszerében a társadalom egészét jelentették, az osztályellenségtől a felső pártvezetés csoportjaiig, a Kádár rendszerben, ahol a megtorlásnak több mint százezer ember, családtagokkal együtt ennél is több esett áldozatul, az új körülmények között a társadalom inkább viszonylag pontosan meghatározható csoportjai lettek. Meglehetősen egységes képet mutattak, pl. húszas-harmincas éveikben lévő munkások, szakképzetlenek, ipari tanulók, akik például tevőlegesen részt vettek a harcokban; az üzemi munkástanácsok és a helyi-intézményi forradalmi és egyéb bizottságok tagjai; kis számban értelmiségiek, az 1956 előtti pártellenzéki és hozzájuk kapcsolódó baloldali entellektüelek. Tekintetükben a represszió szerkezete szintén piramisszerű képződményt körvonalazott, amely esetben a halálos ítéletek, bebörtönzések a képződmény csúcsát jelentették, míg az „alsó szinteken” az elnyomás „enyhébb” formáit elszenvedők tömegei helyezkedtek el. (Vö. Bak M.–Kozák-Litván–Rainer M., 1991: 130)

A történelmi keret ismertetése után talán nem meglepő, hogy – Borsi-Kálmán Béla szavaival – nem csak az „anyaországban”, hanem az 1920-ban „leszakadt nemzetrészek” 15 milliós „összmagyar” nációiban is, valami különös és leírhatatlan büszkeség mutatkozott a mítosszá váló Aranycsapat győzelmei kapcsán, hiszen ők még a hazainál is sikerhiányosabb, frusztráltabb formában éltek meg mindennapjaikat. A futball „1920 és még inkább 1947 után történelmi dimenzióba került Magyarországon [is – MT]. Látványosságának és (látszólagos) közérthetőségének köszönhetően rendkívül alkalmassá vált rejtett társadalomlélektani és történelmi – nemzettudati – folyamatok leképezésére, az elnyomott hazafias érzések „megélésére”, viszonylag akadálytalan kinyilvánítására. A „fordulat éve” (1948) után pedig, amikor Sztálin Generalisszimusz

legjobb tanítványának „bölcs” vezetésével két vesztés háborút és az 1941–45-ös társadalmi és nemzeti katasztrófákat („hideg napok”, Don-kanyar s főként a holokauszt) követően hozzáláttunk a szocializmus panon változatának „felépítéséhez”, s ennek „logikus” következményeként könyörtelen harc kezdődött az „osztályellenség”, a „klerikális reakció”, a „burzsujok” s leginkább a „nacionalizmus” minden elképzelhető fajtája ellen, a foci jelentése-jelentősége újabb tartalmakkal bővült. Hiszen, jobb híján, ha már az 1849-es „tavaszi hadjárat” óta hős honvédeink nem nyertek számottevő csatát, a magyar futballisták 1950 és 1954 között legalább végigverték „Európát”. A futball pótlékká, afrodiziákummá s így politikummá vált, mivel sajátosságainál fogva – Rajner M. János kifejezésével – a „nemzeti önkifejezés egyik kontrollálhatatlan tere” maradhatott. Ez az alaphelyzet tette Puskást és társait politikai tényezővé, törvények felett álló, kivételezett személyekké, mi több: a nemzeti szimbólika szerves tartozékaivá, valósággal mesebeli figurákká. Így keletkezett az „aranylábú fiúk” nimbusza, a verhetetlen tizenegy mitikus tere és az Aranycsapat legendája.” (Borsi-Kálmán, 2014: 21-22) Puskás Ferenc sem csupán Sebes Gusztáv szövetségi kapitány egyik „kedvence” volt, nem pusztán labdarúgó, hanem a korszak mitikus figurája, akit szinte mindenki magáénak tekintett, „Öcsinek” szólított, és olyan fényben látott, amilyen az ő számára a legmegfelelőbb volt.¹⁸

¹⁸ Puskásnak egyébként a másik beceneve a válogatottban a „sváb” volt, hiszen Purczeld Ferencként született, és

2. A kutatás módszeréről

Tanulmányom megírásának alapötletét az adta, hogy láttassam, milyen hasznos kutatási kérdéseket fogalmazhat meg az 1954-es berni VB-eseményeinek kapcsán a politikai szociológia. Politikatudományi értelemben ugyanis feltételezhető, hogy az ún. „ötvenes évekre”, részben propaganda, részben (sport)diplomáciai eszközként maga a sport jelentette az Európára leereszkedő „vasfüggöny” mögött az egész magyar társadalom számára azt, hogy a szűkre szabott mozgástérben, hazánk, mint az ún. „szocialista tábor”, vagyis a bipoláris világrendszer része, legalább ilyen módon kijelölhesse a maga helyét a világ és az európai országok nemzetei között. Az alávetettek (a nemzet, vagy a nép) aspektusából az egyéni sportteljesítmények és a sportcsapatok maradtak az erőltetett szovjetizáláson belül a nemzeti identitás megőrzésének szinte egyedüli eszközei, sőt az Európához való tartozás maradék kitapintható csatornáit is. A propaganda által felhasznált sportteljesítmények tehát paradox módon a nemzeti büszkeség és európai tudat megőrzésének forrásaivá is váltak. Így talán nem véletlen, hogy a londoni 6:3-as meccs, az angol sajtó által az „évszázad mérkőzésének” beharangozott esemény programfüzetén, „véletlenül” az ún. kis koronás címer szerepelt, mint az országot szimbolizáló nemzeti jelkép! (Vö. Csillag, 2014: 47)

annak ellenére, hogy a kispesti „városi házak” egyikében volt otthonban, de sváb nagyszülei Taksonyban, rokonai pedig Soroksáron éltek. (Vö. Borsi-Kálmán, 2014: 23)

A sporttal kapcsolatos egykori eredmények, sikerek maradékai, mint Marx Don Quijote-i paradigmájában, máig hatóan beépültek a társadalom szöveteibe, bizonyos generációk élményvilágába, amire jó példák az olyan történelmietlen kérdésfelvetések sorozatai, miszerint: a mai professzionális labdarúgás világában, az Aranycsapat képes lenne-e megleckéztetni a football-„nagyhatalmak” bármelyikét is, vagy képes lenne-e kikerülni manapság a football-világbajnokságokra? Könnyű belátni, az egykori események körülményei semmiképpen nem vethetők össze a mai valósággal. Objektíve az elmúlt idők sikereinek szituációi, még csak nem is analógok a mai viszonyok egyikével sem. Egyébként éppen ez a tény hozza azt is, hogy az Aranycsapat teljesítményeinek társadalmi és generációs megítélései nemzedékeként különböznek egymástól.

Egykor az aranycsapat egyszerre képviselte a magyar társadalom számára a politikai tradíciók közül a függetlenségi, rebellis hagyományokat, vagy éppen a betyáros virtust, s egyszerre jelentette a politikai hatalom velük szemben támasztott igényeinek kiszolgálását is. Ez a dolog a sport világa oldaláról részben jól illeszkedett a magyar társadalom azon egykori érzületéhez, amelyet lényegében az 1954-es „fényes kudarc”, illetve az 1956-os forradalmi események le is zártak. Vagyis, azzal párhuzamosan, hogy a berni világbajnokságot követően a „futballhisztéria” konszolidálódni látszott, Magyarország társadalmi is kezdte megérteni: a szovjet megszállásra és az állampárti uralomra hosszú távon be kell rendezkedni, a még szilánkjaikban meglévő illúziók, 1956-ot követően, véglegesen az 1968-as csehszlovákiai bevonulás után oszlottak el, amikor bizonyossá vált, hogy a Brezsnyev-doktrína alapvetően zárja ki a „létező szocializmus” „emberarcúvá” változtatását. Ezt követően ugyan még volt a magyar labdarúgó válogatottnak néhány „fényes villanása”, azonban – Végh Antal egyik könyvének címét idézve – egyre markánsabban kezdték egyesek azt a kérdést megfogalmazni, hogy „miért beteg a magyar football?”

Jelen vizsgálatom semmiképpen nem tekinthető reprezentatív kutatásnak, azonban érdekes adalékokkal szolgálhat a téma alaposabb megismerése szempontjából. Olyan primer kvalitatív kutatás, amely a szociológiai-politikatudományi elméleti összegzésekén túl arra is vállalkozik, hogy a társadalomtudományi vizsgálatok módszereit felhasználva, a terepkutatás és a félig strukturált interjú adatfelvétel útján igyekezzen megválaszolni bizonyos kutatási kérdéseket, illetve bizonyítani a felvetett hipotézist.

Adatgyűjtési munkám során a következő kutatási kérdéseket fogalmaztam meg a tanulmány szempontjából:

Mennyiben meghatározók az Aranycsapatra és az 1954-es berni VB-re való visszaemlékezés kapcsán a generációs-élmények?

A visszaemlékezést mennyiben befolyásolja az a tény, hogy az egyes individuumok

szociológiai értelemben milyen generációs besorolást kapnak?

Akként konceptualizáltam a mintába bekerülő alapsokaságot, hogy a generációelméletek megközelítéseinek felhasználásával megcímkeztem azt, a következőképpen: 1.) az ún. építők, vagyis az 1946 előtt születettek, akiknek nemzedéki élménye a Horthy-korszak, a világháború és az újjáépítés időszaka, 2.) a Baby-boomerek, az 1946-1964 között születettek, akik az ún. „Nagygeneráció” tagjai, s nemzedéki élményük – egyebek mellett – 1968, 3.) az X generáció, az 1965–1979 között születettek, akiknek nemzedéki élményük a demokratikus átmenet (rendszerelváltás/rendszerváltozás) és még láthatták az 1980-as években hazatérő Puskás Ferencet a Népstadionban vagy a tévében egy „öregfiúk meccsen” játszani. 4.) Az Y generáció, az 1980–1994 között születettek, akiknek már nem nemzedéki élményük a demokratikus átmenet, hiszen túl kicsik voltak akkor, és Puskásról is csak hírből hallottak (az ő esetükben felmerülhet az a kérdés, hogy valóban generációt alkotnak-e, vagy pusztán egy kohorsszal állunk szemben). 5.) Az Z generáció, az 1995–2009 között születettek, a mai tinédzserek, az úgynevezett digitális generáció, másként a „digitális bennszülöttek”, akik már olyan világba születtek bele, amelyben számítógépek vannak, s végül 6.) az α generáció, akik 2010 után születtek, de őket nem tekintetem jelen vizsgálatom alanyainak.

Hipotézisem a következő volt: ha a pimer

vagy szekunder szocializáció során eltérő információmennyiséggel rendelkeznek az Aranycsapat és a berni VB kapcsán a generációk, akkor az tükröződni fog az interjú kérdéseire adott válaszokban is; a legfiatalabb generációk éppen az információhiány miatt nem tartják majd fontosnak a múlt eseményeiről való megemlékezést.

A politikatudományban egyébként természetes a kutatási módszerek pluralizmusa, a szociológiai módszereket különösen gyakran alkalmazzák politikai jelenségek vizsgálatakor. Így a politikai szociológia hibrid természetű, azaz a politikatudomány és a szociológia közös területén helyezkedik el. (Vö. Dogan, 2003: 117) Az átfedés folytán a politikai szociológiát szokás olyan interdiszciplináris hibridnek is tekinteni, amely megpróbálja kombinálni a szociális és a politikai strukturális dimenziót magyarázó tényezőket, ezért szinte adta magát a kutatási módszer kiválasztása.

Ez a résztvevő megfigyelés és a külső megfigyelés volt, amely a szociológiában szintén alkalmazott kutatási módszer. (Vö. Andorka, 1995: 54) Előbbit a terepkutatás során – amely Earl Babbie szerint bevett hagyományos kutatási technika, azonban nem ad lehetőséget minden esetben kontrollált mintavételi technikák alkalmazására –, akkor használtam, amikor az alapsokaságból – a vizsgált generációkból – kiválasztottam az elemzési egységeket, vagyis az adatközlő személyeket. (Esetükben a férfiakra koncentráltam, hiszen ők

vélhetően jobban „értenek” a labdarúgáshoz. De nem vizsgáltam külön azt, hogy valaki vidéki, vagy városi lakos, illetve az iskolázottsági szintet is mellékes szempontnak gondoltam.) A külső megfigyelést tulajdonképpen az alapsokaság felmérésekor alkalmaztam, vagyis akkor, amikor kiválasztottam a megkérdezendő személyeket, hiszen fontos volt, hogy a terepen az egyének kommunikatívak, „meghallgathatók” legyenek. (Vö. Babbie, 1999: 311)

A kutatáshoz a terepkutatás bizonyult a legadekvátabb vizsgálati módszernek, amely Earl Babbie szerint olyan társadalomtudományi kutatási technika, amelyben a társadalmi jelenségeket a kutató közvetlenül, a maguk természetes környezetében figyeli meg. (Vö. Babbie, 1999: 334) A vizsgálati mintát pedig úgy alakítottam ki, hogy egy programújság szórakozó helyeket felsorakoztató rovatából véletlenszerűen választottam ki vendéglátó-ipari egységeket (pl. kávéházakat, szórakozóhelyeket). A kutatás két hónapig keresztül zajlott (minden második hétvégén egy nap), amikor alkalmanként két-két (összesen négy) ilyen „intézményt” látogattam meg, ahol összességében 5 interjúalanyt úgy igyekeztem kiválasztani egy rövid irányított, félig strukturált interjú céljára, ahogy az alapsokaságban operacionalizáltam az elemzési egységeket. (A legnehezebb feladat az ún. építők elérése volt, akik között meglehetősen sok a nagyon idős ember.) Így alakult ki a mindösszesen 80 elemet számláló minta.

A hipotéziseimet mérhető formává alakítva, a következő kérdéseket fogalmaztam meg, amelyek az interjúk strukturált részét is képezték: Mennyi idős, mikor született?; Mit jelent a sztálini típusú társadalmi modell?; Milyen jellegzetességei voltak Magyarországon az ún. „ötvenes éveknek”?; Hallott-e már az Aranycsapatról (fel tudja-e sorolni a csapat tagjait)?; Hallott-e már az 1954-es berni futball-világbajnokságról (részt vett-e ezen a VB-n a magyar válogatott)?; Kik játszották a döntőt, és ki győzött?; Mennyire fontos manapság megemlékezni az „ötvenes évek” magyar labdarúgásáról, sportlegendáiról?

3. Az elméleti háttér: generációelméletek

A mai magyar generációk közül több véli úgy, hogy részben az aranycsapat, részben a 6:3-as angol-magyar összecsapás, vagy az 1954-es berni futball-világbajnokságon való második helyezés sportdicsősége mára lerágott csontnak számít. Olyan pillanatok, amelyek soha többé nem térnek vissza, beszélni róluk pusztán nosztalgia, hiszen a régi idők dicsőségén kár merengeni.

Hogy a felvetett problémát tudományos igénnyel körüljárhassuk, érdemes Karl Mannheim tudásszociológus generációelméleti fejtegetéseit alapul venni, mert nem csak születési éveik, hanem generációs élményeik szerint is kategorizálhatjuk az egyes társa-

dalmak tagjait. A tudásszociológus szerint: a generáció egy olyan társadalmi csoport, amelyben az életkor ugyan nem korlátozza a csoporthoz tartozást, de kiterjed azoknak az egyéneknek az összességére, akik serdülőkorukban vagy felnőttkoruk korai szakaszában szükségszerűen konfrontálódnak egy korábban létező kultúrával és valószínűleg ennek átalakítási szándéka is megfogalmazódik bennük. (Mannheim, 2000: 201-254)

Mannheim a korszakok változásának legfőbb okát a technikai modernizációban látta. Többen indultak ki már generációelméletéből, amelyet napjainkig tovább fejlesztenek. A vizsgálható generációk közül az első a veteránok korszaka volt (1925 és 1945 között születettek),¹⁹ amelyekhez lényegében az Aranycsapat tagjai is tartoztak, illetve a mai magyar társadalom legidősebb korosztályait szintén ide sorolhatjuk. Nekik a meghatározó nemzedéki élményük a Horthy-korszak (neo)nacionalizmusa, irredentizmusa, sovinizmusa és antiszemitizmusa volt, Trianon és a holokauszt, a világháború és a német megszállás, így e generáción belül mély társadalmi szakadékok világa is meghúzódik. [Ez is okozta, hogy a „szárguldó őrnagy” és csapata egy portugáliai turnéjukon személyesen látogatták meg az emigrációban élő Horthy Miklóst és családját! (Vö. Jászberényi, 2008: 148-149)]

Ezt követi a Baby boom időszak (1946 és

¹⁹ Vö. Kóczán Balázs (2013) *Z generáció*. <http://www.onlinepszichologia.hu/hirek/z-generacio>. (Letöltés: 2014. július 29.)

1964 közöttiek), akikhez az ötven- és hatvanas éveikben járók tartoznak. Az X generáció az 1965 és 1979 között születettek, akik a negyvenes éveikben járnak, az Y generáció (az 1980 és 1995 közöttiek), majd a Z generáció, akik 1996 és 2010 között jöttek a világra. (A sort az alfák zárják, akik 2010 után születettek.) A Z generáció nagy váltást jelent a korábbi generációkhoz képest, mivel az ő korszakukat már olyan technikai vívmányok jellemzik, amelyek egyre inkább meghatározó eszközeivé válnak mindennapjainknak: ilyen például az Internet és a világháló.²⁰ Ők már abba a korba születtek, amikor ismeretlen az „analóg” világ, és a nyugat-európai futball klubok legsikeresebb sportolójáról, legjobb találkozóiról közvetlenül lehet információhoz hozzájutni a netről.

Mannheim történelmi generáció-fogalmának klasszikus meghatározása szerint: egy generáció tagjait valami jellemző dolog köti össze, ezek a következők lehetnek: 1.) egyazon születési évjáráthoz tartoznak; 2.) hasonló társadalmi, történelmi folyamatban helyezkednek el; 3.) a közös tapasztalás ifjúkori élményként rögzül, természetes világképet alkot (generációs élmény). Nagy Zsuzsa is írja egy helyütt, hogy nem minden korosztályból válik generáció, az csak akkor történik meg, ha a tagok a felnőtté válás folyamatában tudatára ébrednek a többi korosztálytól való különbözőségükre. Hiszen a közös benyomások súlya még akkor is eleven és meghatározó, ha az élet

²⁰ Vö. Kóczán im.

egész későbbi menete nem más, mint az ifjúkorban befogadott világkép tagadása vagy lebontása, minthogy még a tagadásban is alapjában véve ahhoz igazodunk, amit tagadunk, így akaratlanul is ez a mentális folyamat határoz meg bennünket.²¹

A generáció-elméletek között a nyugati inspirációjú, összegző, egyik legnagyobb hatású művet 1991-ben adta ki William Strauss és Neil Howe, amelynek címe: Generations. A szerzők definíciója szerint: egy társadalmi generáció azokból áll, akik egy időszakban születtek és azonosságuk abban áll, hogy életük azonos időszakában élnek meg bizonyos történelmi szituációkat; létezik valamiféle közös hiedelmük, magatartásformájuk, van közös tapasztalatuk és tulajdonságuk, amit megosztanak egymással, így tudatában vannak saját közösségüknek (közös viszonyrendszerüknek). (Howe - Strauss, 1991)

E jellemzők alapján – Mutte szerint – talán jól körvonalazható egy új nemzedék, amely néhány éve lépett iskoláskorba. Ők azok, akik soha nem éltek internet nélküli világban. Ez az úgynevezett digitális generáció, másként a „digitális bennszülöttek” generációja, illetve egyéb megnevezés szerint a „Z generáció” (Z mint „zipper”, azaz „kapcsolgató”, vagy „zappers”, azaz „váltogatók”).²² (Ám meg kell jegyezni, hogy a nemzetközi kitekin-tésben megfogalmazott generációs modellt hazai vonatkozásban természetesen pontosítani lehetne.)

Generációs felosztásuk szerint az építő, az 1946 előtt születettek, a most 80 év körüliek, a Baby-boomerek, az 1946–1964 között születettek, a most 60-as és 70-es éveikben járók, az X generáció, az 1965–1979 között születettek, a most 40-es 50-es években járók, az Y generáció, az 1980–1994 között születettek, a mai harmincasok és húszasok, a Z generáció, az 1995–2009 között születettek, akik most tinédzserek és végül az α generáció, akik 2010 után születettek.²³

Karl Mannheim 1928-as esszéje, a The Problem of Generations már címében is jelezte a probléma elméleti komplexitását. (Vö. Mannheim, 2000) A tanulmány kidolgozottságát és módszerességét tekintve alapműnek számít, annál is inkább, mivel alaposan körülhatárolt társadalmi-történelmi kontextusba helyezi a generációkat. Norval D. Glenn e fogalom mellé helyezte a kohorsz (cohort) és a generáció kategóriái közötti különbségeket, rámutatva arra, hogy a kohorsz elsősorban demográfiai kategóriát jelöl, a generációkat vagy a nemzedékeket pedig szociológiai értelemben kötik össze kohorsz-élmények. (Glenn D., 1977)

²¹ Nagy Zsuzsanna (2013) *Generációk*. http://www.elitmed.hu/kiadvanyaink/lam_lege_artis_medicin/nem_csak_magyarorszag_kuzd_az_elvandorlással_7336/ilam/hirvilag/generaciok_11300/. (Letöltés: 2014. 06. 22.)

²² Jean-Louis Mutte (2004) *Managing workers of the next decade*. Expatica HR 15 September.

<http://www.expatica.com/hr/story/managing-workers-of-the-next-decade-11866.html?ppager=1>. (Letöltés: 2014. 06. 20.)

²³ Vö. McCrindle Research (2006). *Word up*. <http://www.generationz.com.au/pub/wordup1.pdf>

(Letöltés: 2013.06.08.), illetve McCrindle Research (2010). *About Gen Z*. <http://www.generationz.com.au/index.html> (Letöltés: 2013.06.08.)

Mivel a kohorsz-élmény fogalma elég összetett, ez a meghatározás teret ad további bontásoknak is. Janet Finch például kiemeli az éppen adott korszak vizsgálatának fontosságát, hangsúlyozva, hogy a személyes és a társadalmi változások kölcsönhatásban vannak egymással, illetve az életút és a történelem metszéspontjaival.²⁴

A szociológiai elemzések mindegyike a biológia törvényét, az emberi élet időbeli korlátját veszi alapul: a régi és az új „életek” egymásba kapcsolódásából, az átfedésekből, ezért lehet levonni következtetéseket. Vagyis: úgy tekintenek a generációkra, mint a társadalmi változások és a haladás húzóereire. Ilyen módon az ifjú nemzedékről szerzett tudásnak a társadalmi változások irányának előrejelzésében is nagy szerep jut. Ahhoz, hogy megértsük, mennyiben más az „Ő” generációjuk, mint a „Mi” generációnké, az egyént el kell helyezni egy csoportban, majd a csoport helyét ki kell jelölni a történelmi korban, egy adott társadalmi kontextusban. Ez a kategorizálás, másképpen címkézés eljárása.

Ettől eltérő generációs-felosztás Joshua Glenn: *Final Words on Generation X and Y* írásában jelenik meg, ahol a szerző az alábbi, régi-új generációs kohorszokat jelöli meg, úgymint: 1.) az elveszett nemzedék, vagy első világháborús nemzedék, a „régí”, az 1904–1923-as „The Greatest Generation”, a „Partisans” (a legnagyobb nemze-

dék), illetve az „új”, az 1914–1923-as „The Greatest Generation & the New Gods” (A legnagyobb generáció, és az új Istenek). 2.) az interbellum nemzedéke, a két világháború közötti generáció, az 1924–1933-as „Postmodern Generation” (Posztmodern Generáció); a „Csendes nemzedék” („The Silent Generation”), akik a gazdasági válság idején születtek (1926–1938), a régi, a „the Silent Generation” és az új, „Anti-Anti Utopian Generation” (Anti-Anti Utópikus Generáció). 3.) a „Baby Boom”, az 1940–1960 között születtek (Magyarországon a „Ratkó-gyerekek”), a régi, az 1944–1953 közötti „Baby Boomers” és az új, az 1954–1963 közötti „OGX, Original Generation X” (eredeti X Generáció). Folytatva a sort: 4.) az új „X generáció” (az 1960–1980 között születtek), a „Generation X PC Generation” (a személyi számítógép generációja). 5.) Az „Y generáció”, a millenárisok, az 1984–2000 között születtek, a „Gen Y: Net Generation” (Net Generáció), és az 1984–1993 közöttiek, a „Millennials”-ok (Millenárisok). 6.) A „Z generáció”, a „digitális bennszülöttek”, az iGen, GenTech-ek, vagyis az Internet-generáció, a 2000-es év környékén születtek. Végül: 7.) Az „Alfa Generáció”, a 2010 után világra jöttek.²⁵

Joshua Glenn címkézését egyébként sokan vitatják, annak ellenére, hogy a kutatók különösen nagy érdeklődéssel fordulnak az Y generáció, az 1980 és 2000 között születettek felé. Ugyanis a keretek – ahogy

²⁴ Janet Finch and David Morgan (2002) *Generations and Heritage: Reflections on the Queen Mother's Funeral*.

Sociological Research Online, vol. 7, no. 1, <http://www.socresonline.org.uk/7/1/finch.html>. (Letöltés: 2013. 06.08.)

²⁵ Joshua Glenn (2008) *Final Words on Generation X and Y*. http://www.boston.com/bostonglobe/ideas/brainiac/2008/04/final_words_on.html. (Letöltés: 2014.06.20.)

láttuk – rugalmasan alakíthatók, akárcsak a tartalmuk. A kategorizálásokon, címkézéseken, besorolásokon lehet vitatkozni, új elméleteket gyártani, de úgy tűnik, hogy a generációs problémakört érintő kérdéseket olyan filozófusok, mint Auguste Comte, John Stuart Mill, Martin Heidegger, Karl Mannheim vagy Josè Ortega y Gasset sem tudták, de nem is akarták megkerülni.

4. A 3:2-es berni vereség és generációs megítélései

4.1. Egy kis futballtörténelem

Magyarországnak 1938-ban a franciaországi VB-n, az Olaszország elleni döntőben volt az egyik legnagyobb esélye arra, hogy megnyerje a VB-trófeáját, a Rimet kupát. (Igaz, az akkor legmodernebb futballt játszó olaszokat is magyar edzők trenírozták!) (Vö. Szabó, 2014: 11) Így az 1954-es berni világbajnokság eseményei mellett nem lehet szó nélkül elmenni, még ma sem. Az esemény a 21. századi magyar emlékezetből sokáig kitörölhetetlen marad. Annál is inkább, mert Bak M. János, Kozák Gyula, Litván György és Rainer M. János könyve szerint: Budapest utcáin a nyári, a labdarúgó világbajnokság elvesztése után lezajlott tüntetések előtt, majd egy évtizede nem volt nagyobb méretű – nem felülről szervezett – demonstráció, legalábbis az 1956. október 23-dika délelőttjéig. (Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M., 1991: 38)

A feszültség, ami Sztálin 1953-as halálát követően felszínre tört, nem csak elszórt és elszigetelt sztrájkokban, vagy rendkívüli munkahely-változtatásokban mutatkozott meg, hanem ahogy Bill Lomax írja könyvében: a nyáron több sportesemény alkalmával voltak zavargások. „Amikor egy szovjet kosárlabdacsapat megverte a magyarokat, a főleg diákokból álló nézők kifütyülték a bírót és szidták az oroszokat. Több letartóztatást is foganatosítottak, két diákot bebörtönöztek, hatot pedig kizártak az egyetemről. Hasonló események labdarúgó mérkőzések után ugyancsak történtek – különösen, amikor a tömeg úgy érezte, hogy a magyar játékosok szándékosan ügyetlenkedtek el helyzeteket, mert engedniük kellett az oroszok győzelmét –; az ilyesmi annyira felbőszítette az embereket, hogy rendbontásokra is sor került. Amikor pedig a magyar futballcsapat elvesztette a világbajnokságot a nyugatnémetekkel szemben, a zavargások három napon át folytak az utcákon, és a rendőrség alig tudta eltávolítani a tömeget a városközpontból. Hasonló jelenetekre került sor akkor is, amikor a rendőrség egy „félíg-meddig alvilági családot” megpróbált kilakoltatni abból a használaton kívüli raktárhelyiségből, amelyben azok laktak.” Volt olyan eset is, amikor a rendőrség – amely nem volt kiképezve fegyvertelen tüntetések leverésére és tapasztalatokkal sem rendelkezett e téren – kénytelen volt visszavonulni a feldühödött tömeg nyomása miatt. (Vö. Lomax, 1989: 40) S bár az ilyen esetek inkább a felgyülemlett feszültségeket oldották fel, a munkások

elégedetlensége egyre inkább konkrét és radikális formát öltött. Ilyen körülmények között érkeztek meg a hírek – 1956 júniusában – a lengyelországi Poznanban kirobbant zavargásokról, amelynek hatására tiltakozások és sztrájkok hulláma söpört végig az országon. (Vö. Gosztonyi, én.: 57-58) A forradalmi helyzet tehát teljes volt, minden feltétel adottá vált a felkelésre.

Joggal vélhetjük, hogy ha az 1955-ben, a DISZ-en belül vitafórumként létrehozott Petőfi Kör,²⁶ valamint a Magyar Írók Szövetsége a szellemi előkészítője volt az 1956-os forradalomnak, akkor a VB-mérkőzés utáni „népharag” az elsők között szembesítette a politikai hatalmat azzal, hogy számolniuk kell az alávetettek ellenállásával. Az NSZK ellen 3:2-re elvesztett világbajnoki döntő ugyanis ritkán látott dühöt váltott ki a magyar társadalomból, széles tiltakozás-hullámot indított el. A „fényes sportkudarcc” keserű történelmi élményeket idézett meg, főként az ún. „ötvenes évek” propagandisztikus kontextusában, amelyben a sport a bipoláris világrendszer „harcaiként”, „küzdelmeként” volt tételezve. (Vö. Lomax, 1989: 32, 25-31; Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M.: 1991: 25-30, 15-17; Horváth, 1992: 151; Gosztonyi, én. 55, 45-52)

Mivel a VB-nek különös jelentősége van dolgozatom kapcsán, ezért nem felesleges az azzal kapcsolatos eseményeket még aprólékosabban bemutatni. A futball-vi-

²⁶ A Petőfi Kör eredetileg Bessenyei Kör néven alakult meg 1954-ben, fiatal irodalmárok és egyéb értelmiségiek párton kívüli vitaklubjaként. (Bak M.–Kozák–Litván–Rainer M.: 1991: 26)

lágbajnokságot 1954 nyarán, augusztusban rendezték meg Svájcban, amelynek úgy látszott első számú esélyese, formája és játéktudása alapján a pályájának csúcán álló magyar válogatott. Aczél Tamás és Méray Tibor így írja le a közhangulatot: a magyar csapat ekkor már világhírű volt. Otthonában, a szigetországban verhetetlennek tartott angol együttest 6:3-ra verte (Budapesten 7:1-re győzött.) Legyőzte a svédeket, a románokat, a jugoszlávokat, a franciákat és az olaszokat, 1952-ben olimpiai bajnokságot nyert Helsinkiben, az ország meg volt győződve arról, hogy a csapat győztesen tér haza a világ legjobb-jainak tornájáról.²⁷ A magyar sport egyébként más ágakban is komoly eredményeket mutatott fel. Az országban ugyanis komoly hagyományai voltak a sportolásnak, amelyet az MDP is támogatott tömegsport-mozgalom szubvencionálása révén. A magyar vívók, vízilabdázók, amatőr ökölvívók – például a háromszoros olimpiai bajnok Papp László – világhírességüket keve-

²⁷ Buzánszky Jenő nem is oly régen azt nyilatkozta, hogy nem engedték, hogy megnyerjük az 1954-es VB-döntőt. Mint magyarázta állítását: „Nem mi buktuk el a döntőt, hanem mások nem engedték, hogy megnyerjük. Ezt ki kellett mondanom. A világbajnokság során végig ugyanazok az angol bírók vezették a meccseinket, és minden találkozó után úgy éreztük, nem akarják, hogy nyerjünk. A brazilok elleni mérkőzés például életem legdurvább találkozója volt, de a döntőben is, miután 10 perc után már 2–0-ra vezetünk a németek ellen, azonnal elkezdődött az „aprítás”. Ez csúcsosodott ki abban, hogy elvették Puskás Öcsi szabályos gólját pár perccel a vége előtt. Azóta minden évben felriadok éjszakánként a döntő napjának évfordulója, július 4-e környékén, és eszembe jutnak azok az emlékek.” Vö. Hegedős Soma (2013) Buzánszky: „nem engedték, hogy megnyerjük az 54-es vb-döntőt”.

<http://www.atv.hu/sport/20131115-a-labdanak-mindig-pontosan-kell-erkeznie>. (Letöltés: 2014.07.20.)

sen vitatták, s mivel 1945 után a pártvezetés rendkívüli jelentőséget tulajdonított a sportnak (pontosabban a kimagaslóan nagy, nemzetközi eseményeken való részvételnek) komoly összegeket is szánt e célra. Szerintük: ekkor „Magyarországon a sport-tömegmozgalom, a rengeteg pénz valójában nem a tömegeket szolgálja, hanem a kiváló keveseket, akik eredményeikkel politikai propagandát voltak hivatottak végezni. megszületett az az elmélet, amely szerint Magyarország nem azért ér el kiváló eredményeket a futballpályán vagy az atlétika salakján, mert sok tehetséges sportembere van, hanem azért, mert a népi demokrácia ebben is magasabbrendűbb a kapitalizmusnál, mert a magyar sport eredményei szükségszerűen a társadalmi berendezkedés felsőbbrendűségét bizonyítják.” (Aczél–Méray, 1989: 234)

A vezetés a legtöbb pénzt a futballra áldozta, amely a legnépszerűbb sportág volt Magyarországon. A híres labdarúgók az ország legdédélgettebb kedvencei voltak, s mi több, jövedelmük messze meghaladta az átlagjövedelmeket, noha hivatalosan „amatőrök” voltak. Valójában azonban igenis jómódúak, szerencsés kivételek lettek, akik külföldre járhattak, s nyugati termékeket hozhattak be az országba. (Mindezt „csempészárúként”, amit magas áron értékesítettek, s amibe a párt vezetői hallgatólagosan beleegyeztek.) A játékosoknak autójuk volt, kényelmes lakásokban, villákban laktak, és legendákat kerített köréjük a média, ezért nevüket már életükben dicsfény övezte. (Vö. Jászberényi, 2008: 148-149)

Aczél és Méray azt is írja, hogy volt „ebben a tündöklő pompában jókora szándékosság is. A „panem et circenses” népi demokratikus változata volt ez: a folyton fogyó kenyéradag helyett a folyton növekvő sportsikereket ajánlotta cserébe a párt, s a tömegek vonzódtak ezekhez a sikerekhez. Lázasan lesték az új eredményeket, az egyetlen sportlapot este 11-kor, megjelenése után félórával már csak felemelt, fekete áron lehetett megkapni; a nagy meccsre, amelyek Közép-Európa legszebb stadionjában, a Népstadionban kerültek lebonyolításra, hetekkel előbb elfogyott minden jegy, a győztesen hazatérő labdarúgókat a párt és a kormány képviselői fogadták a repülőtéren, míg a városba vezető útvonalon a tömeg ünnepelte őket, lelkesen, önfeledten.” (Aczél–Méray, 1989: 235)

Egyfajta menekülés volt ez a 90 perces felejtésbe, a munka és a napi nehézségek után, izgalmas kalandot helyettesített, de legfőképpen – s ezt a pártvezérek is tudták – „szelap” volt, amelyen keresztül a tömegekben felgyülemlett feszültségeket viszonylag könnyedén és nagyobb veszély nélkül lehetett kiengedni. A futballmeccszen ordító, izguló, dühöngő, lelkesedő közönség ugyanis a meccs után már fáradtabb s talán kielégültebb is volt annál, hogy másfajta aktivitásra gondoljon. A lefojtott tömegindulatok a pályák lelátóin szertefoszlottak, a felgyülemlett keserűség (a párttitkárok, igazgatók, agitátorok

és propagandisták ténykedése miatt) egy-egy üvöltésbe sűrűsödött, s a nézők a haragjukat az ügyetlen csatárra zúdíthatták, amikor az kihagyott egy-egy helyzetet.

A világbajnokságra hetekkel, hónapokkal előbb nem csak a csapat, hanem az ország is készült. A sajtó találgató, magyarázó, mérlegelő cikkeket közölt, amelyek mértéktartóan igyekeztek kommentálni a közönségnek, hogy a diadal még koránt sem biztos. A remény azonban mindenkiben ott volt: a magyar csapat győzni fog. S a világbajnokság kezdetén a csapat nem is fukarkodott a sikerekkel. A rádió mellett az ország elfelejtette a racionalizálás, a normarendezés, az újabb begyűjtési adók gondjait, legalábbis a közvetítések perceire. A csapat sorozatosan győzött, megverte a brazilokat, az uruguayiakat, majd elérkezett a döntő, amelynek során az ellenfél a nyugatnémet csapat volt. És a csapat elvesztette a mérkőzést.

Ekkor torkollott a népharag országszerte tüntetésekbe. Az utcákon kirakatokat törtek be, villamosokat borítottak fel, Budapesten, a Blaha Lujza téren a Népsport és a Szabad Nép szerkesztősége előtt spon-tán népmozgalom alakult ki, s a tömegben megjelentek a hivatalos politika irányelveivel ellentétes vélemények is.²⁸ A nyugtalanság másnapra sem csitult, sőt tovább

²⁸ *Mint korábban már jeleztem a szovjet blokkon belül erre már volt példa. 1953. június 17-én Berlin keleti zónájában tört ki munkásfelkelés, amely az NDK több városára is kiterjedt, s a tömegek rendszerrel szembeni elégedetlenségének kifejezőjévé vált. Jóllehet a zavargásokon a keletnémet Rákosinak sikerült a szovjet hadsereg beavatkozásával úrrá lennie, ám a berlini eset intő jel volt a szocialista országok kommunista pártjai számára is. (Gosztonyi, én.: 35)*

növekedett. Aczél és Méray is írja, hogy a tüntetők a szövetségi kapitány, a magyar futball ledönthetetlennek hitt „diktátora”, Sebes Gusztáv lakása elé vonultak, kövek repültek az ablakaiba; felhangzott a „Vesszen Sebes!” rigmus.²⁹ Ezrek vonultak a körutakon. A Népsport kiadóhivatala előtt fáklyákat gyűjtöttek a friss újságpéldányokból. „A dolog kezdett félelmetes, különös jelleget ölteni. Ilyesmit nem láttak évek óta Magyarországon: tüntető, jelszavakat ordítózó, kirakatokat törő, újságokat gyűjtő, izgatott tömeget, amely ugyan most még csak ordította, hogy „Vesszen Sebes”, de ki tudja, mit fog ordítani holnap? Érezni lehetett, hogy ezekben az emberekben valami más, valami több feszül, mint a világbajnokság elvesztése feletti keserűség.” (Aczél–Méray, 1989: 236)

A rendőrség végül beavatkozott, a tüntetőket szétkergették, néhány hangoskodót letartóztattak. A sajtó hallgatott az esetről, noha az ország tudott róla. Rákosi személyesen tiltotta meg a Szabad Nép szerkesztőinek, hogy az ügyről írjanak. Néhány nap alatt hagyott csak alább az indulat, amikor a tömegek tudomásul vették a vereséget, a „nemzeti gyász” kezdett elmúlni, de a résztvevők joggal érezhették, hogy valami történt. Valami, amit még nem lehet pontosan felmérni, megítélni, amiről nem szabad beszélni, ami más, mint az eddigi-

²⁹ *Érdekesség, de Mándi Gyula, a csapat edzője ekkortájt sértetlenül sétált a Nagykörúton, és az emberek odamentek hozzá, sírva kérdezték: „Gyula bácsi, mi történt?” Tehát nem érezte magát veszélyben, senki sem bántotta. Viszont ebből is látható, hogy mennyire Sebesnek tulajdonították az Aranycsapatot. (Kő, 2014: 17)*

ek voltak. Egy „kitörés, egy felhördülés, egy tüntető menet a körúton, valami sejtelem, ... amely eddig tilos volt, s amelybe most belekóstoltak az emberek, s jónak találták, mert emlékeztette őket egy távoli korszakra, amelyet az utóbbi években elfelejtettek. A sportörület mindenesetre csökkent. Amikor a hivatalos sajtó megpendítette – halvány bírálattal – a túlfeszített sporthisztóriát, s elmagyarázta, hogy hibás az az elmélet, miszerint a sportsiker mechanikusan bizonyítja egy társadalom magasabbrendűségét, elvégre a nyugatnémet bábállam igazán nem lehet – egy gólos győzelmével – felsőbbrendű, mint a népi demokratikus Magyarország, az emberek java része már oda sem hallgatott. Figyelmüket más kötötte le: a hétköznapi gondjai, eseményei. De valamit nem felejtett el. A tüntetést.” (Aczél–Méray, 1989: 237)

A berni VB nekünk csaknem nemzeti katasztrófa volt, az NSZK-nak viszont „német csoda” („Das Wunder von Bern”). Csillag Péter írja egy helyütt, hogy a nemzet a csapatot igazán magáénak érezte, ezért is lehetett, hogy Puskáséknak hamar megbocsátottak, de Rákosiéknak nem, amire 1956 forradalma méltó példával szolgált. A politikai elit elsőként érezte a tömegek nyomását, így mondva csinált indokokra hivatkozva, az Aranycsapatot nem engedték ki az 1956-os olimpiai játékokra, s mivel 1954-ben a pártvezetők minden felelősséget a sajtóra igyekeztek hárítani a túlzott elvárásokért, leváltották Feleki Lászlót, a Népsport főszerkesztőjét, egy kritikus cikke miatt. Az V. világbajnokságon aratott győzelem emlékére, az Állami Nyomdában előkészített 3 forintos bélyeget pedig gőzerővel zúzták be a Budafoki Papírgyárban. Bár az Aranycsapat kezdetektől az állampárti rezsim propaganda-érdekeit szolgálta, támogatásuk mögött ugyanis határozott politikai célok húzódtak meg, ám sikereik mégis kárpótlást jelentettek az alacsony életszínvonalon élők számára, az esztelenül túlhajtott iparosítás kárvallottjainak, az irracionális személyi kultusz bombasztikus szólamait hallgatóknak, az elveszett szabadságjogok és a nemzeti megaláztatások elszenvedőinek. (Csillag, 2013: 68-69)

1954. július 4-dike, és 1956. október 23-dika dátumai tehát a vélnél sokkal szorosabban összefüggnek egymással. A helyzetet csak tovább fokozta, hogy az Aranycsapat igazi „kisebbségi” válogatott volt. Az a csapat, amely egyébként a már idézett Csillag szerint: klasszikus felállásában mindössze 337 percet játszott együtt. (Csillag, 2014: 7) Regionális és vallási törésvonalak jellemezték ezt a kisebbségi helyzetet. Az MTK-Vörös Lobogóban kezdő Zakariás – Jászberényi József könyve szerint – egy budafoki zsidó cipész fia volt. (Vö. Jászberényi, 2008: 149) Hidegkúti Nándor (vitéz Hidegkúthyként) alapvetően „osztályidegen” volt. Lantos (Liendenmayer) és Puskás (Purczeld) német származásúak voltak, Grosics Gyulát pedig eredetileg papi pályára szánta édesanyja, s csak egy véletlennek köszönhetően 1940-ben, hogy amikor a Dorogi AC csapatának mindkét kapuőrét harckészültség miatt a laktanyába rendelték, a 14 és fél éves ifjú ministránst bevették a

Dorog felnőtt csapatába.³⁰ A Dorog akkori edzője méltán mondta – utalva a csapatból kimaradt egyik kapus nevére -: „ha pap nincs, jó a ministráns is!”

Buzánszky vidéki, a Dorogi Szénbánya alkalmazottja volt, ahogy teszem hozzá – utalva Hadas Miklós és Karády Viktor a szurkolás szociológiájával foglalkozó tanulmányára³¹ –, általában a kispesti illetőségűek is vidékinek számítottak, mert Kispestet csak az 1950. január 1-jétől csatolták „Nagy-Budapesthez”. Így a csapat ambícióit másokon túl a vidék-főváros, vagy a nemzeti többség-kisebbség, valamint más törésvonalak motiválhatták. Végül Budai, Kocsis és Czibor, az 1950-es években „fasisztoidnak” bélyegzett FTC csapatában kezdték meg foci-karrierjüket, így egyéb politikai törésvonalak is jellemezték a csapat helyzetét, további motivációit, bizonyítási vágyukat.

4.2. A generációs megítélések

Hatvan esztendő múltán a különböző generációk egészen mást olvasnak ki a múlt sportsikereiből. William Strauss és Neil Howe generációs címkézése alapján az „építők, az 1946 előtt születettek”, vagyis a most 70-80 év körüliek, illetve az annál idősebbek, vizsgálatom szerint nosztalgiával gondolnak vissza az említett

sportsikerekre, a „régis dicsőségre”. Ők azok, akik még a rádió előtt izgulták végig az 1953-as londoni mérkőzést, vagy élőben nézték meg a Népstadionban a „budapesti angolverést”, amely a brit válogatott 141 éves történetének legnagyobb veresége volt, s egyben a londoni eredmény megerősítését jelentette. Ők azok, akiknek közös generációs élményük volt Trianon, a trianoni sokkot követő extrém nacionalizmus, egy újabb világháború, valamint a nélkülözés stb. Nem melleleg, az építők voltak azok, akik az Aranycsapat tagjaihoz hasonlóan az 1920-as évek közepén, vagy a 1930-as években jöttek a világra, azaz közös kohorsz-élmények kötötték össze őket.

Az ún. „Baby-boomerek, az 1946–1964 között születtek”, köztük Magyarországon a Ratkó-korszak és a kádári konszolidáció gyermekeivel, egyszóval az 50-60 év körüliekkel, valamint az „X generáció tagjai, az 1965–1979 között születettek”, a 40-esek, kutatásom eredményei alapján részint apáik elbeszéléséből, részint a magyar sajtóban igen ritkán megjelenő cikkek és könyvkiadványok révén ismereték meg az eseményeket, s még tudatában vannak annak, hogy hazánkban az 1953/1954 körüli időszak a magyar labdarúgás aranykönyvébe illő korszak volt.

Az Aranycsapat körüli propaganda-felhajtás 1954 után csitulni kezdett, így tapasztalhatóvá vált vizsgálatom szerint az is, hogy a generációk átfedéséből fakadó átöröklési lánc, mintha az X és az Y gene-

³⁰ Grosics Gyulából az édesanyja vagy hegedűművészt, vagy papot szeretett volna nevelni, ezért rendszeresen járt hegedűórákra és ministrálni.

³¹ Vö. Hadas Miklós – Karády Viktor (én.) *Futball és társadalmi identitás – Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához.* <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1718/hadas.htm>. (Letöltés: 2014.07.20.)

ráció tagjai között, e nemzedékek esetében megszakadni látszana. E generációknak ugyanis már nem közvetlen élményük a magyar labdarúgásnak elemzett korszaka. Ráadásul az 1956-ban külföldön maradt Puskás, Kocsis, Czibor neveinek említése a Kádár-rezsimben a tabu témák kategóriájába tartozott, bár – mint említettem – néhány kisebb cikk azért beszámolt azok külföldi karrierjéről. Az 1955-ben forgatott „Csodacsatár” című film egyik jelenetében a Puskás-interjút is nemes egyszerűséggel „cenzúrázták”, bár Puskás helyett Hidegkúti Nándorral forgatták újra a jelenetet.

Az X generáció volt az, amely Puskás 1981-es hazalátogatása során még láthatta játszani az élő legendát. Közülük néhánynak közös generációs és kohorsz-élménye volt az is, hogy az aradi 13 vértanú nevei mellett, a vasárnapi étkezések során az Aranycsapat tagjainak a neveit is fel kellett sorolniuk; s az Aranycsapatról szóló anekdotákat, sztorikat, szinte minden egyes megkérdezett tudott mondani. Sőt, ők még azt is megélték – ezt az Y generáció tagjaival együtt –, hogy 4 mérkőzésen Puskás Ferenc, a magyar labdarúgó válogatott szövetségi kapitánya volt. A megkérdezettek közül sokan emlékeztek erre a momentumra.

A sztálini típusú diktatúrák természetéről, a Rákosi rendszer történelmi megítéléséről is többet tudtak e generációkhoz tartozók, mint az utánuk következők. Azonban, míg a 6:3-as angol-magyar összecsapásról mindenki megemlékezett a válaszdások során, az 1954-es berni „fényes kudarcról” már kevesebben tudtak. Azt is érdekes volt megfigyelni, hogy míg Puskás, Bozsik, Kocsis neve szinte általánosan ismert volt esetükben, még a fanatikus Kispest-Honvéd szurkolók közül sem tudták sokan felsorolni a „klasszikus Aranycsapat” tagjait, a cserejátékosokról nem is beszélve.

Az „Y generáció, az 1980–1994 között születettek” azon tagjai kivételével, akik szurkolói klubok tagjai, vagyis általában a harmincasok és húszasok, a „Z generáció, az 1995–2009 között születettek”, legjobb esetben is egy ásitást fojtottak el magukban az Aranycsapat és az 1954-es berni VB megemlékezése kapcsán. Számukra a berni vereség annyira távoli esemény, hogy a 3:2-ről alig tudtak valamit; jobb esetben is egy soha vissza nem térő történelmi tényként kezelték a labdarúgás ezen időszakát. Érdekes volt megfigyelni, hogy mind a sztálinizmusról, mind a Rákosi rendszerről alig-alig rendelkeztek értékelhető tudással. Érdeklődésük Puskásék irányában csak akkor élénkült fel, amikor a tömegkommunikációban vagy az interneten a Real Madrid játékosaként, a spanyol fővárosban nemrégiben szobrot kapó Pancho irányába terelődött az interjú menete. Ők információik jelentős részét már a különböző online kiadványok linkjei közül szerezik be, de még a megszállott Kispest szurkolók – nemhogy generációjuk más tagjai – sem ismerik minden idők egyik legjobb hazai csapatának teljes névsorát.

Egyébként érdekes fejlemény az is, hogy egy közelmúltban megjelent kiadványban

Csillag Péter például arra hívta fel a figyelmet, hogy felnőtt- és U21-es válogatott játékosai közül szintén senki sem tudta felsorolni az Aranycsapat teljes névsorát, s közülük néhányan azt is kifejtették, hogy „nem szabad a múltban élnünk!” (Vö. Csillag, 2014: 94-97)

Összegzés

A tanulmányból láthatóvá vált, hogy hatvan esztendő múltán a különböző generációk mennyire mást olvasnak ki a múlt által tárgyalta és vizsgált sportsikereiből. Munkám kezdetén megfogalmazott hipotézisem az volt, hogy ha a primer vagy szekunder szocializáció során eltérő információmennyiséggel rendelkeznek az Aranycsapat és a berni VB kapcsán a generációk, akkor az tükröződni fog az interjú kérdéseire adott válaszokban is; a legfiatalabb generációk éppen az információhiány miatt nem tartják majd fontosnak a múlt eseményeiről való megemlékezést.

Előfeltevéseimet bizonyítottnak látom, hiszen a sztálini típusú diktatúrákról, a Rákosi-rendszerről, az Aranycsapatról és az 1954-es nyári berni világbajnokságról a legtöbbet az 1946 előtt születettek, a most 80 év körüliek, a Baby-boomerek, az 1946–1964 között születtek, a most 60-as és 70-es éveikben járók, az X generáció, az 1965–1979 között születtek, a most 40-es, 50-es években járók tudtak a legtöbbet. Az Y generáció, az 1980–1994 között születtek, a mai harmincasok és húszasok között a futball-drukkerség, nem egy

esetben a futball-ultrákhoz való tartozás eredményezte azt, hogy a többieknél több információ állt rendelkezésükre a vizsgált témája kapcsán. Valamint fontos tényező volt az is, hogy a mostani híres külföldi csapatok honlapjairól mennyi magyar vonatkozású íráshoz tudnak, ha akarnak hozzájutni. A Z generáció, az 1995–2009 között születettek, akik most tinédzserek tudtak a legkevesebben érdemileg válaszolni az interjúban megfogalmazott kérdésekre, s ők tartották a leginkább szükségtelennek a régi sporteseményekről való megemlékezést.

Végezetül ejteni lehet néhány szót arról is, hogy érdemes-e manapság azt latolgatni, hogy milyen okok vezethettek az 1954-es berni vereséghez. Hosszasan sorolhatnánk a vélt vagy valós okokat: például azt, hogy a német csapat szemben az 1953-as angol válogatottal, már könnyű anyagú, kényelmes, rövid ujjú, V-nyakú dresszben és rövid szárú nadrágban játszott. Vagy azt, hogy a legkorszerűbb Adidas-stoplis cipőkben játszottak, szemben a boka magasságáig érő, kemény orrvédő-borítás nélküli régi cipőkkel, amelyekben a korábbi csapatok léptek pályára. Felvethetjük, hogy a németek – vélhetően – C-vitamin injekció-kúrával hozták formába focistáikat, azt, hogy elhibázott volt a csapatösszeállítás Sebes Gusztáv részéről (aki kihagyta a keretből Sándor Csikart), a 4-2-4-es taktika pedig immáron sem szokatlan, sem ismeretlen nem volt az ellenfél számára. Hogy Puskás sérült volt (s hogy mennyi felelősé-

ge van abban, hogy nem tudott maximális eredményt produkálni a mérkőzésen), hogy a talaj felázott az esőzés miatt, a Brazília és az Uruguay elleni meccsek pedig kifárasztották a csapatot. Hogy a túlzott magabiztosság megbosszulta magát, a játékvezető hibát követett el, amikor nem adta meg Puskás gólját, ráadásul angol nemzetiségű volt, vagy hogy a döntő előtti éjszakát Kocsis Sándor egy hölgy társaságában töltötte, és hogy – Buzánszky Jenő szerint – egy szocialista országból érkezett csapat egyszerűen nem nyerhette meg a világbajnokságot stb.

Mindent egybevetve: az 1953-as angol-magyar összecsapás is jelezte, amelyet először közvetített élőben a BBC, hogy a nemzetközi futball immáron nem pusztán sport, hanem jól jövedelmező üzleti beruházás is. Csillag Péter szerint: számos brit család ugyanis azért vásárolt televízió-készüléket az „évszázad mérkőzésére”, hogy II. Erzsébet királynővé koronázása mellett – amelyet szintén közvetített a tévé – e nagy médiafelhajtást eredményező eseményt szintén végigélvezhesse. (Csillag, 2013: 7) Ilyen tekintetben, egy ókori római kori hasonlattal élve: a német csapat tagjai piaci színvonalon megfizetett „szabad polgárok” voltak, míg csapatunk tagjai – több-kevesebb mozgási szabadságuk ellenére is, amit a magyar „nép” szórakoztatása, az akkoriban is alkalmazott „kenyeret és cirkuszt” elv miatt érdemeltek ki – inkább csak „gladiátorok”. Csillag is úgy tudja: a nyugat-európai játékosokhoz mérten a magyar csapat tagjai győzelem esetén is mindössze 10 ezer forintot kaptak volna. (Csillag, 2013: 51) Ami azért tegyük hozzá: akkor egy munkás kb. egyévi jövedelmét jelentette.

Az 1954-es VB-vereség tehát megmutatta, hogy sem a játékosok motivációja szempontjából, sem egyéb sport-innovációk tekintetében, az államszocializmus keretei nem voltak elég rugalmasak ahhoz, hogy felvegyék a versenyt a sokkal hajlékonyabb, s a „piaci kihívásokra” megfelelőbben reagáló nyugati sportvezetőkkel és -szervezőkkel szemben. A nemzeti identitástudat ugyanis nem volt képes önmagában pótolni az addigra kimunkált „nyugati” menedzser-szellemiségű csapatirányítást.

Felhasznált és hivatkozott szakirodalom

- Aczél Tamás – Méray Tibor (1989) Tisztító vihar. Szeged: JATE.
- Andorka Rudolf (1995) Bevezetés a szociológiába. Budapest: AULA.
- Arendt, Hannah ([1951] 1993) A totalitarizmus gyökerei. Budapest: Európa.
- Babbie, Earl (1999) A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi.
- Bak M. János – Kozák Gyula – Litván György – Rainer M. János (1991) Az 1956-os magyar forradalom. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bartha Eszter (2001) Sztálinizmus és terror: régi és új irányzatok az angolszász histográfiában. In Krausz Tamás (szerk.) Gulag. Szekszárd: Pannonica.
- Bayer József (1998) A politikai gondolkodás története. Budapest: Osiris.
- Borsi-Kálmán Béla (2014) Az Aranycsapat – Egy magyar mítosz. Rubicon, 7. szám.
- Breton, Phillipe (2000) A manipulált beszéd. Budapest: Helikon.
- Csillag Péter (2013) Hathárom – Tények, titkok, legendák. Ringier: Nemzeti Sport Magazin.
- Dogan, Mattei (2003) A politikatudomány és a többi társadalomtudomány. In Robert E. Goodin – Hans-Dieter Klingemann (szerk.) A politikatudomány új kézikönyve. Budapest: Osiris.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György (1991) Diktatúra a szükségletek felett. Budapest: Cserépfalvi.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes (1989) Egy forradalom üzenete – Magyarország 1956. Budapest: Kossuth.
- Glenn D. Norval (1977) Cohort Analysis. London: SAGE.
- Gosztonyi Péter (én.) Föltámadott a tenger ... 1956. Budapest: Népszava.
- Gyurkó László (1982) Arcképvázlat történelmi háttérrel. Budapest: Magvető.
- Hadas Miklós – Karády Viktor (én.) Futball és társadalmi identitás – Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához. <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/1718/hadas.htm>.
- Hegedős Soma (2013) Buzánszky: „nem engedték, hogy megnyerjük az '54-es vb-döntőt”. <http://www.atv.hu/sport/20131115-a-labdanak-mindig-pontosan-kell-erkeznie>.
- Horváth Csaba (1992) Új magyar történelem. Magyarország 1944-től napjainkig. Pécs: ÉK.
- Howe, Neil – Strauss, William (1991). Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York: William Morrow & Company.
- Jászberényi József (2008) „A nap s az emberiség s a történelem keletről nyugatra tart”

- (Magyarország a napnyugati civilizációban). Budapest: PrintXBudavár Zrt.
- Kershaw, Ian (2003) A Hitler-mítosz – Vezérkultusz és közvélemény. Budapest: Korona.
- Király Béla (1990) Forradalomtól forradalomig. Budapest: Századvég Kiadó és az Atlanti Kutató és Kiadó Társulat.
- Kő András (2014) A hatalom árnyékában – Sebes Gusztáv, az Aranycsapat kapitánya. Rubicon, 7. szám.
- Körösényi András (1998) A magyar politikai rendszer. Budapest: Osiris.
- Krausz Tamás (2001) A Gulag aktualitása. In Krausz Tamás (szerk.) Gulag. Szekszárd: Pannonica.
- Lipset, Seymour Martin – Stein Rokkan (1967) (ed.) Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In Party Systems and Voter Alignments. New York: Free Press.
- Lomax, Bill (1989) Magyarország 1956. Debrecen: Aura.
- Lukacs, John (1998) A történelmi Hitler. Budapest: Európa.
- Mannheim, Karl (1996) Ideológia és utópia. Budapest: Atlantisz.
- Mannheim, Karl (2000): A nemzedékek problémája. In Karl Mannheim (szerk.) Tudás-szociológiai tanulmányok. Budapest: Osiris.
- Pipes, Richard (2004) A kommunizmus. Budapest: Európa.
- Szabó Lajos (2014) Az első labdarúgó-világbajnokságok. Rubicon, 7. szám.
- Szilágyi Ákos (1988) Tovább, tovább, tovább! Budapest: Szabad Tér Kiadó.
- Vitári Zsolt (2006) Hitler állampártja – Hitler pártállama. In Rácz Árpád (szerk.) A Hitler rejtély. Gyula: Rubikon Tematikus Könyvek.